

NR 2 2006

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Museichef Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Kenth Hansen: Skånska fideikommiss, II (forts. från Ale 1/2006)	
Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800	1
Bodil Persson: Provinsiälläkararkiv	18
Magnus Olofsson & Mats Olsson: Enskiftesbonde under krigshot?	
Myten om Svaneholm och »utskrivningarna» 1788	22
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	
En återfunnen och återbördad kulturskatt	31

Skånska fideikommiss, II (forts. från Ale 1/2006)

Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800

Av Kenth Hansen

Civilekonom, Lund

Förlust av fideikommisset

De flesta fideikommissbrev saknade regler för om en innehavare kunde förlora fideikommissrättigheten. Sådana regler återfinns endast i sju av de undersökta fideikommissen. Dessa fall kan indelas i tre kategorier – personliga skäl, begångna brott eller ofrälse gifte.

De personliga skälen avsåg brister i egenskaper som heder och dygd, gudfruktighet samt kompetens. Fredrik Trolle stadgade att bara »den som visar säkra prov av gudsfruktan, dygd och skicklighet»¹ ägde rätt till fideikommisset. Johan von Brehmer, Hybys stiftare, säger att om »fideikommissariens äldste son illa artade sig och ej förde sig upp till faderns nöje» kan fadern i stället tilldela fideikommisset »en av hans bröder, eller släktingar, som uti sitt uppförande låtit spörja gudsfruktan och dygd».² Fideikommissbrevet för Boserup hänvisar både till dygd och till skicklighet:

därest emot all förmodan, någon vanartad och till familjens skymf sig illa uppförande, detta fideikommissum tillfölle, bliver en sådan dess rättighet därav förlustig [och om] [...] fideikommissariens äldsta son vore till fideikommissets förstående oskicklig eller ock icke i stånd göra familjen den påsyftade lyster och heder genom sitt tillträde efter faderns död, så skall det stå fadern öppet, där han flera söner äger, därtill utnämna den, han mest har förtroende för, och bästa hopp om sig giver.³

I några fideikommissbrev förverkades rätten till fideikommisset vid vissa typer av brott:

Om, emot förmodan, någon ibland vår avkomma skulle falla i sådana fel som efter lag hos domaren bliva ansedda för skäl till arvlös görande, så bör ej heller fideikommissgodset av honom tillträdas⁴

står det i Övedsklosters stiftelsehandling. Krav på rättslig prövning och fällande dom gällde även för Näsbyholm. Där avgränsades förlustanledningarna till om fideikommissarien genom

blodsinnighet, vårdslöshet eller andra gällande laga orsaker, icke kunna fideikommisset besitta eller med säkerhet anförtrös, med mindre dess förvärning eller deterioration evärdligen vore att befara.⁵

Johan von Brehmer såg andra typer av brott som skäl till förlust av fideikommisset, nämligen »brott, därigenom hans ära kränkes».⁶ Enligt Johan von Brehmer skall inte heller den »som tjänar fäderneslandets fiender»⁷ äga rätt till fideikommisset.

Två fideikommissstiftare tyckte att den »som träder i ofrälse gifte»⁸ (Johan von Brehmer) skulle förlora fideikommisset. Fredrik Trolle uttrycker det klart och tydligt:

Skall även en sådan arvinge av man- eller kvinnokön ej få göra något ofrälse gifte, eftersom den då strax bliver av fideikommissgodset förlustig.⁹

Denna förverkandeklausul utgör det enda fallet av alla här genomgångna klausuler som faktiskt kom att tillämpas. Inte oväntat föranledde saken en rättslig tvist, där rättsväsendet dels prövade om äktenskapet skulle betraktas som ofrälse, dels om tillämpningen av en

sådan paragraf var förenlig med ett mer modernt samhälles (1880-talet) attityder och normer. Domstolarna fann att paragrafen skulle tillämpas.¹⁰

Fideikommissariers änkor

I hälften av fideikommissbrevens finns stadganden till förmån för kommande fideikommissariers änkor. Tidigare har beskrivits hur änkan på Hovdala kunde kvarsitta med full besittningsrätt till fideikommisset. Andra stiftare har givit ankorna rättigheter som omfattar allt från morgongåverätt i fideikommisset till erhållandet av pension eller förnödenheter.

Morgongåveinstitutet på 1700-talet innebär en nyttjanderätt av morgongåvegodset, tidsmässigt från makens död fram till ankans egen död.¹¹ Grundförutsättningen i fideikommissinstitutet var att innehavaren inte fick lämna bort några rättigheter i egendomen. I några av fideikommissbrevens gavs emellertid fideikommissarien rätt att utsätta morgongåva i fideikommissegendomen. Gustaf David Hamilton och Fredrik Trolle gav denna rättighet, men begränsade den till halva godsets avkastning med rätt för änkan att bo kvar på huvudgården.¹² Maria Hegardt gjorde inga sådana begränsningar avseende Svenstorp och Stora Markie, utan full avkastning kunde utfästas.¹³

I några andra fall förordnades också om änkesätetsrätt, utan att det gjordes i form av morgongåvegods. På Wanås kunde änkan bo kvar och njuta avkastningen så länge den tillträdande fideikommissarien var minderårig. När denne blev myndig övergick ankans rättigheter till att erhålla pension av fideikommisset.¹⁴ Änkan på Börrengeskloster fick bo kvar på slottet under hela änketiden samt erhöll pension och viss annan ersättning in natura.¹⁵ Makarna Ramel på Övedskloster utfärdade en särskild förbindelse, som gällde

endast förste fideikommissariens hustru. Svärdottern Amalia Lewenhaupt gavs rätt till fideikommissegendomarna som änkesäte.¹⁶ I två fall, Skabersjö och Södra Lindved, utgjorde andra gårdar än huvudgården på fideikommisset änkesäte.¹⁷ I samtliga ovan refererade fall, utom de två sista, upphörde ankans rättigheter om hon ingick nytt gifte.

I stället för (eller – i några ovan relaterade fall – tillsammans med) änkesäten förordnades om pension och/eller annan försörjning för änkan. Som exempel kan anföras vad som stipulerades i Årups fideikommissbrev där änkan skulle

ärligen bekomma sextio tunnor hälften råg och hälften korn, vilken spannmål fideikommissarien skall vara skyldig, att för hennes räkning låta transportera inom sex mil ifrån Årups gård räknat, var hon åstundar. Den tionde av höns och ägg som bönderna uti lfvetofta socken till mig utgöra, skall hon, om hon uppehåller sig inom en och en halv mil från Årup, med lika rätt, som herrskapet äga rätt att uppbära.¹⁸

Rätt till fardag, dvs. rätt för dödsbodelägere att kvarstanna och nyttja godset viss tid efter det att fideikommissarien avlidit, finns angivet i några urkunder. Denna rättighet tillkom annars dödsbodelägarna enligt lagstiftning från 1810.¹⁹

Slutligen kan noteras att några stiftare uppmärksammade att mer än en änka efter fideikommissarie kunde finnas samtidigt. Dessa fall löstes genom att den yngre/senare änkan fick mindre förmåner än den äldre/första, alternativt fick avvakta dennas död.²⁰

Förmyndarskap och uppfostran

Fideikommissbrev för en tredjedel av fideikommissen innehåller bestämmelser om förmyndarskap för framtida omyndig fideikommissarie. Samtliga dessa ger anvisningar om vem som skall vara förmyndare eller hur sådan skall utses. Tre av fideikommissbrevens behandlar enbart förste fideikommissaries förmyndare och dessa är utsedda, namngivna

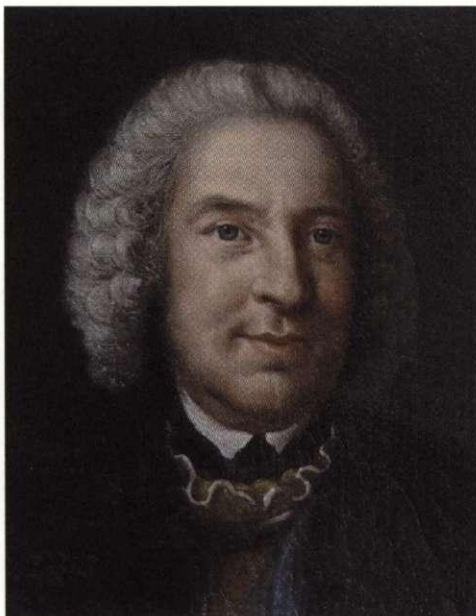
personer.²¹ De övriga fem fallen ger generella anvisningar om vem som skall utse förmyndare för framtida omyndiga fideikommissarier. I fyra av dessa fall är det hovrätten som skall göra det, i ett fall överförmyndaren.²²

Två av stiftarna lämnade detaljerade anvisningar om hur de blivande fideikommissarierna skulle uppfostras. Fredrik Trolle var angelägen om att hans sonson, den blivande fideikommissarien på Trolleås Fredrik Trolle, skulle få en gedigen skolning. Som tidigare nämnts var hans förtroende för sonen Arvid Trolle minimalt och därför uppdrogs sonsonens uppfostran genom uttryckliga stadganden åt förmyndare:

som unga herr Fredrik Trolle på min och icke på sin herr faders bekostnad kommer att educeras, så fordrar billigheten och min satisfaction, att jag även om hans station och varelse får själv eller genom andra, som sagt är, till min sonsons gagn och bästa, anstalt foga, utan att min kära son varken bör eller verkligen kan därmed vara missnöjd, och än mindre därvid hinder foga.²³

Trolle hade tidigare i testamentet givit noggranna anvisningar om sonsonens utbildning och framtida karriär:

Kommer min kära sonson herr Fredrik Trolle, att sedan han fulländat sin akademiska levnad, och därmed insamlat all nödig insikt uti de vetenskaper som till hans vidt genus erfordras, att till ernående av annan vetenskap och nödig kunskap om Rikets allmänna författningar, såvida det med hans naturliga böjelse någorlunda överensstämmer, söka engagement uti Cancelliet, och någon därunder lydande expedition, under vilken tid min kära sonson, till att bliva så mycket mera skicklig uti Rikets tjänst, måste efter upphunna tjugotre års ålder för egen person och utan annors direktion, såframt han då äger den stadga, att det sig göra låter, anställa resor till flera utländska orter, varest någonting till seders och vetenskapers förbättring är att vinna och på det denna resa icke må bliva för mycket kostsam, anslås utav detta mitt samlade bo, till samma behov 10 000 daler silvermynt, vilka till resetiden infaller, för min sonson kommer att fruktbara göras av de därtill här efteråt utnämnda och av mig utsedda förmyndare, och som en följd av vad redan finnes förordnat, tilllåtes min kära sonson ej att ingå något äktenskap,

Fredrik Trolle. Trolleås slott. Foto förf.

förrän tjugufem års ålder för honom äro fulländade; och som jag förväntar all värdig omtänksamhet, av min kära sonson, att göra sig publice befordran värdig, under det tillstyrkta, helst Cancellie, eller något annat Collegii arbete, vilketdera han bäst finnes vara fallen till, så lär min kära sonson både själv och dess tilltydande, jämte sysslomännen påarbete, att där tiderna och tillfället så medgiva, någon depeche, såsom Legations Secretair vid något utländskt hov, kunde med publice avlöning min kära sonson uppdragas, sedan han därtill ålder och skicklighet ernått.²⁴

I Hyby fideikommissbrev återfinns stadganden som skulle gälla generellt för alla framtida fideikommissarier. I sex punkter gav Johan von Brehmer detaljerade regler för vad som skulle gälla. Med perspektivet att dessa anvisningar hade en juridisk giltighet som var tidsmässigt oändlig, är detaljeringsgraden minst sagt uppseendeväckande:

1. Var och en pupill, som vill njuta fideikommisset till godo bör därtill göra sig skicklig genom studier och nyttiga vetenskaper och därför i sitt femtonde år, om icke förr sändas till en inrikes Academie, samt

där hållas till studier, och att lära främmande språk och adliga exercitier till dess han är tjugofem år gammal, jämväl till samma tid förses med en skicklig informator eller hovmästare. Förer pupillen sig ej upp som sig bör och till curatorernas nöje,²⁵ skall det stå dem fritt att förminska hans Depense, och han skall ej få lov att göra någon resa utomlands jämväl och sedan han blir myndig, i fem års tid ej njuta mer än halva revenuen av det sist förvärvade nya godset och uti tio års tid ej heller hava administrationen av gods och medel [...] Men giver han genom gudsfuktan, flitighet och vackert uppförande god åtanka och hopp om sig, skall han då han fyllt sina tjugotvå år, få lov att två eller tre år studera vid en utrikes universitet, och sedan i ett eller halvtannat år få göra en resa i främmande länder, men förr än han fyller sina tjugofem år bör han ej göra sådan resa.

2. Vid sin återkomst bör han söka att bli employerad i fäderneslandets tjänst, dock blir honom ej betaget att utomlands taga tjänst, om han med fördel därtill finner lägenhet. Men ej bör han giva sig till privat eller lantleverne, innan han genom tjänst eller eljest förvärvat experience.

3. Då fideikommissarien genom de nya fideikommissgods tillfaller mer revenue, bör till en pupills uppfostran ifrån dess tolfte år ej användas mer årligen än 600 daler silvermynt, därifrån till det femtonde året 800 daler silvermynt, vidare till det adertonde året 1000 daler silvermynt, sedan 1200 daler silvermynt, till dess han ernått sina tjugotvå år, och som han i det tjugotredje året reser till en utrikes universitet, kan han det årligen använda 1600 eller högst 1800 daler silvermynt, emedan honom varest han är, bör hållas en skicklig man, som hjälper honom att med mera nytta fortsätta sina studier, och avlägga sin resa i främmande länder.

4. [...]

5. Uppå sin resa i främmande länder får en pupill ej lov att förtära mer, men väl mindre än det de honom tillfallna fideikommissgods av sig kasta. Gör han däremot fastän det ock skedde av hans enskilda arv, bör han till straff uti fem års tid ej njuta mer än halva revenuen av det sist förvärvade nya godset, och i tio års tid skall han ej hava att befatta sig med godsens eller medlens administration. [...]

6. [...]²⁶

Förmåner till släktmedlemmar

Då nästan alla fideikommissbrev har formen av testamente innehåller de därmed oftast också testamentariska förordnanden om testators övriga egendom utöver fideikommissegendomen. Dessa förordnanden

skall inte särskilt behandlas i denna uppsats, då de följer vanliga arvs- och testamentsrättsliga regler och överväganden. Som en generell notering av intresse är dock att det inte var ovanligt att den blivande fideikommissarien inte gavs någon rätt vid detta arvsskifte med motiveringen att han genom fideikommisset med råge fått ut sin andel i dödsboet.

Två ytterligare företeelser, som egentligen tillhör detta avsnitt, behandlas separat på andra ställen i uppsatsen, nämligen förmåner för fideikommissariers änkor samt tillskapande av ytterligare fideikommiss för familjemedlemmar.

Här kommer således att behandlas de övriga fall där fideikommissurkunden stadgar om förmåner, vars utbetalning eller utfående stammar från fideikommissegendomen och/eller innehavaren i dess egenskap av fideikommissarie. I fideikommissbrev framkommer två sådana huvudtyper av stadganden, nämligen dels de som enbart har bäring på det första arvsskiftet, dels de som äger giltighet vid alla framtida skiften efter fideikommissarier.

Den första huvudtypen, förstagångsvarianten, löstes ofta så att fideikommissariens övriga syskon, vilka var den vanligaste kretsen av förmånsberättigade,²⁷ erhöill ett engångslegat från fideikommisset. Detta legat kunde komma direkt ur fideikommissförmögenheten²⁸ eller samlas ihop ur fideikommissets avkastning under någon tidsperiod.²⁹ I några fall skulle fideikommissarien medräknas bland de förmånsberättigade, ibland inte, och i vissa fall betingades fideikommissariens förmånsrätt av antalet syskon.

Ett annat vanligt tillvägagångssätt var att utfästa ett årligt utfallande belopp, pension eller liknande.³⁰ Andra särbestämmelser förekom också. Så skulle fideikommissarien till Näs (Trollenäs) se till att hans faster, fideikommissarien på Eriksholm (Trolleholm), fick de frukter och grönsaker hon behövde

därest så skulle hända att dess fru faster, min kära dotter riksråddinnan högvälborna fru grevinnan Wiveca Trolle, skulle efter min död bliva boende på Eriksholm, innan den därstädes tillämnade trädgårdens blivit fullteligen öfverrad och till nytta bragt.³¹

Fredrik Trolle ålade också innehavaren av Värpinge (Trolleberg) ett socialt ansvar genom att denne årligen skulle betala ett understöd för en sjuk dotterdotter.³²

Av betydligt större intresse är den andra huvudtypen av förmånsstadganden, nämligen de som skulle åtfölja fideikommisset och de kommande fideikommissarierna i all framtid. Sådana förmåner utgående från fideikommisset kan ses som ett sätt att uppfylla ett av motiven för bildande av fideikommiss, nämligen familjens konservation. Här återfinns samma typer av upplägg som tidigare redovisats bland förstagångslegaten, men nu tilldelade en ännu okänd men definierad förmånstagarbetskrets. Denna krets är nästan uteslutande angiven som den tillträdande fideikommissariens syskon.

Fideikommissbrev med engångslegat, där legatet skulle utbetalas direkt vid arvsskiftet, har påträffats i två fall. Det ena avser Näsbyholm där lösenbeloppet var satt så högt som 50 000 daler silvermynt. Av detta belopp skulle tillträdaren behålla 20 000 daler silvermynt samt sin brorslott av den resterande summan, såvida inte syskonskaran var för stor.³³ Denna paragraf har tillämpats under hela fideikommissets livslängd, men troligen med modifikationer då det i Näsbyholms inlämnade enkätsvar till Fideikommissutredningen står:

I samband med generationsväxlingar – den senaste år 1950 – lära överenskommelser ha träffats om belopp utgående till fideikommissariens medarvingar.³⁴

Även Skabersjö blev belastat med direkt utbetalbara legat, men stiftaren anvisade också en sparplan då

Alla de, som efter oss emottaga fideikommisset skola vara skyldiga att årligen upplägga och till förräntande emot behörig inteckning i fastighet, utsätta 1 000 riksdaler i riksgäldssedlar eller gångbar mynt, som i kronans uppbörd allmänt gälla, vilka på det sätt användas att kapitalet, som därigenom samlas vid varje ombyte av fideikommissarius, lagligen delas emellan den tillträdande fideikommissariens syskon. [...] samlas till dess nämnda summa 16 000 riksdaler ernås.³⁵

Maria Hegardt gav den tillträdande fideikommissarien sex år på sig att verkställa utbetalning till sina syskon. Svenstorps fideikommissarie skulle betala 12 000 daler silvermynt, medan Stora Markies bara behövde betala halva den summan.³⁶ På samma sätt fick Hovdalas nye fideikommissarie tre år på sig att lösa ut sina syskon.³⁷

Årligt utfallande belopp, pension eller liknande, återfinns i urkunder efter Christina Piper och Elisabet Jennings. Det Piperska testamentet är annorlunda än de övriga i denna kategori, då det stipulerar en årlig förmån till stiftarens egna bröstarvingar och deras ättlingar, i stället för till en ny syskonskara vid varje byte av fideikommissarie. Denna paragraf har lett till att det på 1950-talet årligen utbetalades 5 644 kronor till »Ärkehertiginnan Alice Habsburg af Österrike m.fl. descender till grevinnan Christina Piper».³⁸

På Wanås utgick årligt understöd till fideikommissariens bröder tills de blev 21–25 år samt till hans systrar tills de »genom anständigt gifte, eller på annat sätt, kommit i tillstånd, att ty förutan, kunna leva av egna henne tillfallna inkomster».³⁹ Elisabet Jennings ålade också fideikommissets innehavare ett bredare socialt ansvar för familjen:

Skulle ock, det Gud nådeliga avvände! så fatalt hända, att någon av fideikommissariens syskon eller fjärmare frände [...], vare till begrepp, lemmer eller hälsa, så svag, att han ej, i tjänstevägen eller på annat sätt, kunde sitt uppehälle, förvärva, bliver fideikommissarien närmast skyldig, att honom eller henne bispringa och soignera, så att densamma icke, av

brist eller vanskötsel må familjen till blygd och vanheder, råka i uselhet och allmänhetens förakt, tvivlandes jag därjämte icke, att ju de övriga familjens medlemmar, var i sin mån, efter förmåga låta sig om en sådan olycklig blodsförvant, med huldhet och eftersyn vårda, särdeles under den tid, slikt ej kan av fideikommissariens ålder, stadga eller rådighet tillräckligen väntas.⁴⁰

Johan von Brehmers testamentariska önskan var att skapa en fond på 20 000 daler silvermynt, vars avkastning skulle »användas att därav underhålla tvenne studerande söner uti familjen».⁴¹ Den skulle bara utgå till den »som förer namnet av von Brehmer» och i första hand utgå till andra än fideikommissariens son.⁴² Baskapitalet i fonden skulle tillskapas genom avkastningen på stamgodset, men som de flesta av Johan von Brehmers högtflygande planer kom det nog inte till stånd. I alla fall lär det inte ha funnits på 1950-talet, då det inte nämns i enkätsvaret till Fideikommissutredningen.

Förmåner till icke-släktmedlemmar

I flera testamenten gjordes utfästelser om legat i den del av stiftarens egendom som inte avsatts för fideikommissets räkning, och de är därför inte av intresse för fideikommissbildningen. Däremot är varaktiga utfästelser, antingen baserade på fonderat kapital eller genom utfästelser om löpande utbetalning, som kopplats till fideikommisset av intresse. Ungefär hälften av fideikommissen har påförts sådana utfästelser av stiftaren, riktade till förmånstagare utanför släktkretsen.

Den vanligaste målgruppen var de fattiga. Sex fall av löpande utfästelser och fyra fall av fonderade medel har påträffats. De Trolleska fideikommissarierna ålades vardera att

årligen underhålla på varje ställe sex fattiga av vilken vardera undfår månatligen en halv skäppa råg, en halv skäppa korn, en skäppa malt och en daler silvermynt, vilka fattiga som av fideikommissarien själv utnämnes.⁴³

Margrete Sofie Gyldenstjerne på Bjersgård bestämde att

Till Gråmanstorps sockens fattiges hugnad [...] skall årligen framgent och evärdligen, till min salige käre mans och min ihågkommelse, var nyårsafton vid Biersgårds gård 20 daler silvermynt riktigt och oavkortat utdelas, så att ingen av de rätt fattiga, därvid förgätes eller förbigås, antingen av dem sängliggande eller eljest förhindrade sig själva att inställa.⁴⁴

Fideikommissarien på Barsebäck skulle också lämna understöd till de fattiga i hemsocknen.⁴⁵

Maria Hegardt avsatte kapital för fattigförsörjningen:

Av den välsignelse som Gud mig förlänt haver, därför hans helga namn vare lovat och prisat, har jag funnit min skyldighet vara att ihågkomma de fattiga, och ty vill jag härmed hava förordnat, att efter min död skola 2 000 daler silvermynt avsättas på intresse till tvenne fattiga änkors understöd av samma intresse av vilka mina söner utnämna vardera en därtill. [...] Även skall 500 daler silvermynt utsättas på intresse och räntan därav årligen utdelas till de fattiga av Igelösa och Odarslöfs församlingar, varom Svenstorps innehavare disponerar.⁴⁶

Liknande fonderingar gjordes i Krapperups fideikommiss⁴⁷ och i Stora Lillienbergska fideikommisset.⁴⁸

Fyra stiftare gjorde utfästelser för utbyggnad av skolor och sjukvårdsinrättningar. I det Hamiltonska testamentet avsattes 3 000 daler silvermynt till en fond för att driva en skola i Barsebäcks by. Fideikommissarien gavs ansvar för skolan och fonden. Vidare ålades fideikommissarien att upprätta en fond, vars avkastning skulle finansiera en sjukstuga i Barsebäcks by. Sjukstugan skulle syssla med koppypning och tillfälliga, ej kroniska sjukdomar.⁴⁹

von Kochen på Krapperup satsade 6 000 daler silvermynt vars avkastning skulle

användas till en å två skolmästares underhåll, vilka barnen så på fiskelägen, som eljest i socknen uti dygd och sina kristendomsstycken undervisa. Men

Krapperrup. Akvarell av Ferdinand Richardt (1819–1895) i M. Y. Stuart & N. P. Stilling: Danske herregårde og Amerika.

det övriga av detta kapitalet med sina intressen sammanråder fideikommissinnehavare med samtliga sina syskon och andra förståndiga män, på vad och kristligt sätt denna skänken med sina intressen som en beständig fond till något barnhus, hospital eller usla fattigas hjälp och understöd employeras kan.⁵⁰

Wanås fideikommissarie förbands årligen att utbetala medel till både skola och kyrkor.⁵¹ Även Johan von Brehmer stipulerade om utbetalningar för skoländamål, men det är tveksamt om något sådant kom till stånd.⁵²

Förste fideikommissarien på Ågerup utökade fideikommissets skyldigheter i sitt testamente genom att ålägga det att årligen

betala de 50 daler silvermynt som med Kongl. Maj:ts nådigaste stadfästelse av den 9 maj 1753, äro av mig anordnade till ett stipendium kallat Stiernklou-Lillienbergianum för någon vid Kongl. Carolinska akademien uti Lund studerande.⁵³

Bildande av nya fideikommiss

Stiftaren behövde inte inneha någon fastighet för att kunna upprätta ett jordbruksfideikommiss. Denna egenhet har påträffats i fyra av stiftelseurkunderna.

Fredrik Trolle hade en son och tre döttrar. Hans önskemål var att de skulle erhålla var sitt präktigt fideikommiss efter honom (sonen kom att ersättas, av skäl som tidigare återgivits, av sonsonen). Under sin livstid lyckades han anskaffa tre sådana, men för det fjärde syskonet, dottern Sofia, fick han skapa en annan lösning. I testamentet av år 1755 avsatte Fredrik Trolle 120 000 daler silvermynt, senare utökat till 150 000 daler silvermynt. Sofia, som var gift med Fabian Löwen, eller hennes ättlingar skulle använda dessa medel för inköp av ett gods som skulle ut-

göra fideikommisssegendom för släkten Löwen, vars innehavare skulle kalla sig Trolle-Löwen. Sofia Trolles sonson Axel Fabian Trolle-Löwen inköpte för detta kapital år 1809 gården Ludgonäs i Södermanland, som i enlighet med fideikommissvillkoren omdöptes till Trollesund.⁵⁴

Trolles nyskapade fideikommissgods hamnade inte i Skåne, men Gustaf David Hamiltons på Barsebäck skulle ha gjort det om det hade blivit verklighet. Tidigare har vi sett hur den förste fideikommissariens syskon skulle erhålla 34 000 daler silvermynt ur Barsebäcks framtida avkastning. De skulle dessutom ärva all den lösa och fasta egendom som – utöver fideikommisssegendomen – fanns i boet. Testamentet innehöll emellertid speciella bestämmelser i de fall den tillträdande fideikommissarien hade färre än två levande syskon. Hade han bara ett syskon delade de båda på boets övriga egendom, men med den fasta egendom detta syskon ärvde skulle ytterligare ett fideikommiss bildas. Fanns inga syskon skulle på motsvarande sätt ett nytt fideikommiss bildas av den övriga fasta egendomen till förmån för någon av den förste fideikommissariens barn, dock inte för efterträdaren till Barsebäcks fideikommiss.⁵⁵ Eftersom den levande syskonskaran vid testators död uppgick till fyra kom ingen av dessa fideikommissbildningar till stånd.⁵⁶

Boserups historia är den omvända mot Trollesund. Den började i en fideikommisshandling som omfattade Runsa i Stockholms-trakten och slutade med godsförvärv i Skåne. Catharina Beata von Schotings vilja var att

all min lösa egendom, av vad namn den vara, silverservisen och allt det övriga odisponerade silvret, ur, juveler, nipper, dukater, guldstycken, myntkabinettet, hela biblioteket, kartor och sjökort, samt lotterna uti Ostindiska Compagniet, lotterna uti Tullsocieteten, skeppsparten jämte flera lotter i andra verk och fabriker, Låne Banco Capitalen Kongl. Stats Contoires obligationer, reverser, och alla behållna penningar, vid dödstimman, samt möbler och husgeråd uti staden, och allt silvret på Runsa, att försälas och

penningarna för alltsammans på säkra ställen hos främmande göras för sex procent fruktbar, där de icke uti lånebanken i brist av andra läntagare, emot mindre ränta skulle nödgas insättas, för vilka kapitaler, med deras ränta, och inkomster av glasbruket, Telje fabrik, eller i fall denne fabrik framdeles även säljes, då dess värde, köpes fast egendom.⁵⁷

1772 förvärvades Boserup av den förste fideikommissarien Conrad Vilhelm Ankar-crona.⁵⁸

Johan von Brehmers fideikommissbrev uppvisar en kreativitet i fideikommissbildandet som ingen av de andra skånska stiftarna kom i närheten av. Hans visionära skapelser, där den svenska landsbygden efterhand skulle fyllas av von Brehmerska fideikommissgods, kom dock aldrig att bli verklighet. Sakerligen berodde detta på att den ekonomiska verkligheten var något helt annat än en teoretisk konstruktion. Vad gick då denna vision ut på?

Stiftaren avsatte i fideikommissbrevet 40 000 daler silvermynt⁵⁹ för förvärv av ett stamgods. Avkastningen från detta stamgods skulle sedan under alla tider användas för att förvärva ytterligare gods i prisklassen 40 000 daler silvermynt, i testamentstillägg senare ökat till 60 000 daler silvermynt, vars användning redogjordes för i stiftelsebrevet. Dessutom ingick i fideikommisssegendomen godset Degerö i Uppland, som kunde (i ett tillägg ändrat till borde) säljas och köpeskillingen användas vid inköp av det första nya godset.

Det först förvärvade godset och dess avkastning skulle tillfalla fideikommissarien på fideikommissvillkor. Därefter skulle, när stamgodsets samlade avkastning uppgick till 20 000 daler silvermynt, dessa medel avsättas till en stipendiefond. I ett tillägg ändrades detta till att 40 000 daler silvermynt skulle ansamlas, ett gods förvärfvas för medlen och halva avkastningen av godset användas till stipendier, medan andra halvan av avkastningen tillföll fideikommissarien. När för

tredje gången stamgodset avkastat en ansamlad förmögenhet på 40 000–60 000 daler silvermynt skulle ett nytt stamgods förvärvas. För avkastningen av båda dessa stamgods skulle det fjärde, femte och sjätte godset förvärvas och tillfalla fideikommissarien på fideikommissvillkor. Den fortsatta godsproduktionen skulle enligt von Brehmer involvera andra delar av släkten:

Skulle den allra högste behöva detta fideikommiss den lycka och välsignelse att fideikommissarien därigenom tillfallit sex nya gods, därav han njuter räntan, som alltid efter honom faller på hans äldste son, så är billigt att ock andra uti familjen av detta fideikommiss njuta fördel. Därför förordnas härmed att på förberörda händelse, det första nya godset, som sedan inhandlas, hör tillfalla fideikommissariens andra son, och med fideikommissvillkor bibehållas i hans manliga familj så länge den är till [...]. Då det skett är bör alltid tvenne av stamgodsens revenue efter varannan tillfallande nya gods komma principal fideikommissarien tillgodo, och därmed beständigt så continueras, att alltid det tredje nya godset, så ofta det inköpas, bliver lämnat antingen åt då levande fideikommissariens andra söner, var efter sin ålder, om de äro till [...], eller om de ej äro till, faller alltid vart tredje nya gods på sidolinjen och först till fideikommissets närmaste släktingar.⁶⁰

Av denna storslagna vision blev endast Hyby verklighet, ett av de minsta skånska fideikommissen.⁶¹

Släktnamn

Tio av de skånska fideikommissen hade regler för att bevara namnet på stiftarens släkt. I något fall är det möjligt att reglerna var till även för att bevara minnet av stiftaren själv. Dessa regler kan ses som en del av motivet för att bilda fideikommiss, då det stödjer målsättningen att upprätthålla familjens heder. Reglerna var till för att användas när succession skedde via kvinnlig släktmedlem, både vid själva instiftandet av fideikommisset och vid senare byte av fideikommissarie. För att kunna byta namn krävdes tillstånd av Kungl. Maj:t.

I samtliga dessa fall, med ett undantag,

rörde det sig om friherrliga eller grevliga ätter. Undantaget var Fredrik Trolles fideikommissbildningar. Ätten Trolle hade gamla anor och hade tillhört högaristokratin, men blev friherrlig först med Fredriks sonson Nils Trolle.⁶²

I hälften av dessa fall har reglerna aldrig behövt tillämpas. Dessa är Barsebäck/Hamilton, Övedskloster/Ramel, Ruuthsbo/Ruuth, Skabersjö/Thott och Börringekloster/Beck-Friis.

I det Årupska fideikommisset stadgades att tillträdaren skulle söka tillstånd att till sitt eget namn lägga det Coyetska. Carl Axel Wachtmeister ansökte om sådant tillstånd, men fick avslag med motiveringen att Kungl. Maj:t inte kunde finna några skäl för att bevilja ett sådant.⁶³

Johan von Brehmers förste fideikommissarie var hans systers dotterson friherre Johan Vilhelm Wrangel af Sage och Waschel. Denne fick tillstånd att ändra namnet till Wrangel von Brehmer, ett namn som Hybys fideikommissarier burit ända sedan dess.

Det mest kända fideikommissnamnet i Skåne är Trolle. Namnskapandet har utgått från några paragrafer i Fredrik Trolles testamenten. Angående innehavarnas namn sägs att

fideikommissarien såväl till Eriksholm, som de övriga fideikommissarier till mina nu till fideikommiss inrättade egendomar, familjen till heder, och inrättningen till hågkomst upptaga Trolliska namn och vapen.⁶⁴

Men Fredrik Trolle stannade inte vid att innehavarna skulle bära Trolle-namnet, utan även egendomarna själva fick ikläda sig detta namn.⁶⁵ Fredrik Trolles vilja följdes, och därför finns i dag i Skåne Trolle-Ljungby som innehas av Trolle-Wachtmeister, Trollenäs som innehas av Trolle och Trolleholm som innehas av Trolle-Bonde, samt Trolleberg. Dessutom finns i Södermanland Trollesund som innehas av Trolle-Löwen.

Bestridande av stiftelseurkunden

Några av stiftarna befarade att det kunde bli tvist angående det instiftade fideikommisset. En tredjedel av fideikommissbrevet uppvisar därför sanktioner, om någon ämnade att rättsligt ifrågasätta stiftelsehandlingen. Den vanligaste sanktionen var att den ifrågasättande parten förlorade sina rättigheter enligt urkunden.

I Fredrik Trolles testamente kan läsas att den

som i minsta måtto våga sig uppenbarligen eller hemligen klandra denna min disposition [...], den eller desamma böra vara hela sin fädernelott, enligt detta testamente, i fast och löst förlustig, och tillfaller samma lott gemensamt mina övriga arvingar [...] och väntar jag mig så mycket mera en allmän tävlan, mina kära arvingar emellan, om grannlagaste verkställighet av vad jag till deras enhälliga nytta föreskrivit, och där så skulle hända, att samtliga mina kära arvingar bliva ense att av förakt för denna min välmenta disposition uraktlåta någon del av vad i en eller annan måtto, en eller annan av mina kära arvingar är vorden föreskrivit, så förordnar jag härigenom, att all den egendom, som under en slik ändring eller avvikelse ifrån bokstaven, det må vara fast eller löst, kommer att tillfalla Wadstena krigsmanshus, som en evärdelig egendom.⁶⁶

De stiftare som för fram sanktioner mot att arvingarna skall bestrida fideikommissinrättningen kan i flera av fallen kopplas till de fideikommiss där dispositionsrätten till jorden var ifrågasatt. Ytterligare några fall rör fideikommiss där stiftaren åsidosatt någon arvinge vid stiftelsebildningen. Det ovan citerade Trolle-fallet är ett typiskt exempel. Näs gods var arvejord, som Fredrik Trolle via olika transaktioner försökte lösa ut från sina barn. Därtill hoppade han över sonen Arvid Trolle vid fideikommissutdelningen. Det är inte förvånande att han befarade att sonen, uppenbarligen mycket hårt styrd av fadern, skulle försöka få till stånd en ändring i faderns dispositioner efter dennes död, med eller utan hjälp av syskonen.

Jag har inte hittat något fall där dessa paragrafer kommit till verkställighet.

Andra villkor

Fideikommissbrevet innehåller, utöver vad som ovan genomgåts, allehanda andra villkor, föreskrifter, regler och uttalanden. Här skall som exempel behandlas några som rör skogsvård, bokföring, krig och gravkor.

Skogen sågs som en viktig resurs som inte fick förbrukas hur som helst. På sitt sätt kan man säga att god skogsvård hade likheter med fideikommissinstitutet. Båda syftade nämligen till att bevara en tillgång för kommande generationer. I Södra Lindveds fideikommissbrev sägs att

vad högskogen beträffar skall med den ganska sparsamt hushållas, och icke vidare än till nödig hustarv därav tagas, på det den icke till efterkommandes förfång utödes, samt återplantering för vad som fälles, efter lag verkställas.⁶⁷

Fredrik Trolle hade som vanligt detaljerade föreskrifter:

Fulltofta skogar, såsom en egendoms förnämsta härlighet ingalunda får till salu nedtagas, utom vad till gårdens och godsets erforderliga byggnad tarvas, varom min käre sonson, som en laga skyldighet bör låta sig vara angeläget, och varförutom en sågkvarn på något där bekvämt ställe kommer att ånyo uppsättas, och därvid årligen skäras nödigt byggnadstimmer av Fulltofta egendoms underliggande ekskogar till hjälp och undsättning för infallande nybyggnader och reparationer på Näs godset underliggande frälsehemman, men ej över 100 stolpar, 100 lösbult, 50 snedstyvor och 50 underståndare; och som skogen är nog ringa så vid Fulltofta som Näs, så förtjänar den så mycket mera sparsamhet, och till den ändan förbjudes härigenom fideikommissarien att utav dessa två fideikommisssegendomarnas skogar något föruttra eller bortgiva, utan i dess ställe, som allra sparsammast all slags skog av ek och bok tillgripa till de behov, som gårdarnas och godsets nödvändigheter högst nödigt kan erfordras.⁶⁸

Johan von Brehmer insåg att när de många godsen började hopa sig så fanns behov av ordnad bokföring. Därför skulle ett ordentligt administrativt system inrättas.

Till att vid fideikommissgodsens och medlens administrerande förkomma allt missbruk och införa all tillbörlig sorgfalt, förpliktighet och ordning, skall uti familjen konserveras en huvudbok, varuti finnes ett utfärdat original av fideikommisset [...]. Uti huvudboken hålles släktheregister över hela familjen och inskrives årligen uti närvaro av tvenne familjens ledamöter

1. den revenue, som av stamgodset influtit
2. vad de sedan influtna medel det året av sig kastat, och på vad sätt de bliva utlånte
3. kapitalet för stipendierna, då det samlas och huru det förvaltas
4. de nya gods, som köpes, och för huru stor summa
5. [...]
6. all förändring, som med förmynderskap eller eljest i ett och annat mål vid fideikommisset, med dess innehavare och godsens administration sig tilldrager

så att man framgent må kunna se och veta fideikommissets tillstånd från en tid till en annan, samt huru var och en, som haft medel och gods att förvalta, dem förestått.⁶⁹

Christina Piper uteslöt inte risken för krig. Hennes make hade dött i rysk fångenskap under Nordiska kriget. Därför stadgade hon att om

fienden [skulle] infalla i Skåne, bör kostnaden och krigslasten av alla intressenterna, efter deras arvedelar, bestås, gottgöras och avräknas.⁷⁰

Några av fideikommissänkorna månade om den eviga vilan tillsammans med sina döda män. Maria Hegardt säger att

Till min gravs förbättrande och underhållande i Ige-lösa kyrka, skall avsättas 200 daler silvermynt och de göras fruktbara, samt intresset till detta behovet användas. Och sedan min lekamen blivit där insatt till mina saliga män Stiernblad och Gyllenkrok skall ingen mera dit insättas; medan där ändå tvenne andra gravar finnas som mina efterkommande kunna betjäna sig av, skolandes för mig och förbemålte mina män, trenne marmorkistor förfärdigas och anskaffas som våra lik skola sättas uti.⁷¹

Fideikommissarien på Bjersgård fick sig också tilldelad en uppgift:

Angående min andelösa kropps begravning, så skall därmed föranstaltas efter min vidare förskrivning

därom; och måste vår familjs grav uti Gråmanstorp kyrka, alltid väl och hederligen vidmakthållas av godsets innehavare, samt våra lik ingalunda rubbas eller flyttas av sina ställen, i synnerhet som min salige käre man och jag rummet till vår och våra kära barns lägerstad av kyrkan köpt och det betalt hava.⁷²

Överflyttning av fideikommissrättigheten

Fideikommissgodset och de mer eller mindre omfattande föreskrifter som genom fideikommissbrevens reglerade de juridiska ramar-na för fideikommisset var inte så bergfast skrivna i sten som det kan synas vid första anblicken. I inledningen nämndes att i samband med att förbud infördes mot inrättandet av nya fastighetsfideikommiss 1810 gavs också laglig möjlighet att kunna förändra vissa oförmånliga fideikommissvillkor, s.k. permutation. Men redan dessförinnan hade förändringar i fideikommissen genomförts. Fem av de skånska fideikommissen har varit berörda av överflyttning av fideikommissrättigheten från ett gods till ett annat. Dessa fem fall presenteras här i kronologisk ordning.

1779 fick Eva Charlotta Bielke, förste innehavare av det Piperska fideikommisset Hesselbyholm i Södermanland, tillstånd att överflytta fideikommissrättigheten på hennes och maken Fredrik Gustaf Gyllenkrooks gods Björnstorp. Makarna önskade åstadkomma en mer geografiskt sammanhållen förvaltning av sina egendomar.⁷³

1782 hade Jörgen Beck-Friis fått danske kungens tillstånd att sälja sina danska fideikommissgods Hevingholm och Tustrup om han upprättade svenska fideikommiss till motsvarande värde. 1791 instiftade han Börrengelösa tillsammans med sörmländska Fiholm som fideikommiss.⁷⁴

1808/1810 erhöi Erik Ruuth rätt att flytta fideikommissnaturen från småländska Källunda, Tylstorp och Bestorp till Gundralöf, vilken han lät namnändra till Ruuthsbo.⁷⁵

På 1810-talet fick Voldemar Vilhelm

Wrangel von Brehmer tillstånd att överflytta fideikommissrätten från Skeinge till Hyby.⁷⁶

1830 flyttades fideikommissrätten från Trolleberg till Ljungby, vilken omdöptes till Trolle-Ljungby. Trollebergs fideikommissarie Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister ägde Ljungby och var också innehavare av Årups fideikommiss. Han ville hellre samla fideikommissrättigheterna på de närliggande nordostskånska godsens för att därmed kunna behålla dessa intakta och i stället stycka Trolleberg vid ett framtida arvsskifte. Andra skäl som han angav vid tillståndsansökan var att huvudbyggnaden på Trolle-Ljungby var mer ståndsmässig samt att där fanns bättre möjligheter att ordna änkesäte.⁷⁷

Det är svårt att dra några mer långtgående slutsatser av ovanstående fåtal fall, speciellt med tanke på att jag inte haft tillgång till alla handlingar rörande överflyttningsärendena. Huvudskälet synes vara att den geografiska belägenheten på fideikommissgodset var mindre bra. antingen ur förvaltningssynpunkt med innehavarens övriga egendomar (Trolle-Ljungby, Björnstorp) eller ur boendesynpunkt (Börtingekloster, Trolle-Ljungby). Det är troligen också så att bakom överflyttningarna finns en önskan att »byta upp» sig egendomsmässigt. Trolle-Ljungby, Ruuthsbo och Hyby är exempel på dessa bevekelsegrunder.

Slutsatser

I undersökningen har de skånska fideikommissen speglats mot en fideikommissarisk idealtyp och avvikelserna har granskats. Det är nu dags att sammanfatta undersökningens resultat och att presentera den nyanserade bilden av de skånska fideikommissen.

Först kan konstateras att själva fideikommissbrevet oftast var upprättat i testamentarisk form, i undantagsfall som gåvobrev. Några fasta hållpunkter innehållsmässigt

finns, nämligen till vem fideikommisset riktades och med vilken egendom samt hur successionsordningen skulle se ut. Förbud fastslogs mot avyttring och belåning. 1700-talets religiositet har oftast satt sin prägel på utformningen.

Idealtypens adlige fideikommissstiftare bekräftas i undersökningen. Stiftarna kommer från både hög- och lågadel, ny- och gammaladel. En viss övervikt av inflyttade svenska adelsätter kan konstateras i förhållande till den gamla dansk-skånska adeln. Änkor/änklingar dominerar som stiftare framför gifta par, med änorna som stiftare i mer än en tredjedel av fallen.

Två huvudperioder för instiftande gäller för de skånska fideikommissen. Den första och största perioden var årtiondena kring mitten av 1750-talet. Efter en längre tids uppehåll, kanske sammanhängande med det gustavianska enväldet, stiftades åter ett antal fideikommiss kring sekelskiftet 1800.

Fideikommisssegendomen utgjordes av en stor, oftast mycket stor, jordegendom, med omfattande både åker- och skogsarealer. En viss överrepresentation för Malmöhus län gentemot Kristianstads län kan beläggas. Några enstaka mindre, storbondeliknande fideikommiss instiftades av borgare.

Trots lagstiftningens förbud mot fideikommissbildande av annat än avlingejord var det vanligt att utnyttja ursprungligen icke-dispositionsfri jord. Ett flertal sätt användes för att åstadkomma de erforderliga dispositionsmöjligheterna. Färre än hälften, närmare bestämt tolv fideikommissbildningar, kan sägas ha gjorts utifrån ren avlingejord. Sju egendomar hade ärvts, tre var belastade med bördsrätt (definierat som egendom förvärvat från släktmedlem) och sex potentiellt med makens giftorätt.⁷⁸

Till familjens heder och konservation är en bra sammanfattning av orsakerna till att fideikommissen bildades. Den adlige stiftaren

ville se till att släkten kunde leva vidare med bevarad eller ökad status. För detta krävdes att en egendomsmassa, tillkommen under tidigare släktled men också genom stiftarens egen verksamhet, säkrades inom släkten. Fideikommissinstitutet var lösningen på mångas farhågor om förödande och splitrande arvsskiften.

Idealtypens förste fideikommissarie, den äldste sonen, ägde bara giltighet i en minoritet av fallen, 11 av de 27 instiftade fideikommissen. Däremot kan 20 av 27 fideikommiss sägas ha fått en första fideikommissarie i enlighet med den normala successionsordningen. Tolv av dessa var söner, en var dotter och de övriga sju var närmaste »normala» alternativ i avsaknad av egna barn. I sju fall hade stiftaren andra bevekelsegrunder vid valet. De tre Trolle-fallen var orsakade av brister som stiftaren såg hos sin son. Råbelöfs stiftare ansåg att sönerna redan erhållit tillräckligt i arv efter föräldrarna, men det går också att ana att hon månar särskilt om döttrarnas försörjning. Valet i Piper-Björnstorp-fallet bygger på ett nära vänskapsförhållande, något som också kan ses, i alla fall delvis, som orsaker när det gäller Bjersgård och Södra Hultseröd.

De flesta fideikommissstiftarna strävade mot en successionsordning byggd på principerna om manlig primogenitur, huvudmanprincipen. I många fideikommissbrev återfinns mångordiga beskrivningar hur denna skulle tillämpas. Trots, eller snarare på grund av, detta har otydligheter och motsägelser lett till nödvändiga juridiska tolkningar, som kanske inte alltid stått i överensstämmelse med testators vilja. Särskilt i fallet Stora Lillienbergska fideikommisset är det svårt att se att den egendomsliga successionsordning som fastställts i domstol har varit avsedd av stiftaren. Således kan konstateras att stiftarna oftast strävat mot den idealtypiska successionsordningen, men noggrannhetsivern att

reglera denna har ibland skapat andra slutresultat. I tre fall finns dock en tydlig vilja till avvikelse, nämligen att även ge den kvinnliga sidan rätt till fideikommisset. Råbelöfs fideikommiss är en ur könssynpunkt helt jämlik fideikommissförfattning.

Svårbedömda kriterier som brister i heder och dygd, gudfruktighet eller kompetens var personliga skäl som i några enstaka fideikommissbrev angavs som grund för förlust av fideikommisset, liksom ifall fideikommissarien blev dömd för några specificerade typer av brott. Dessa regler har dock aldrig kommit att tillämpas. Av de två fideikommissbrev med paragrafer som förbjöd ofrälse gifte har en tillämpats, inte utan juridiska förvecklingar.

Några fideikommissstiftare uttalade sig om hur förmyndare för minderåriga fideikommissarier skulle utses. I några fall namngavs den tillträdande fideikommissariens förmyndare. Två intressanta fideikommissbrev, Trolles och von Brehmers, innehåller detaljerade anvisningar och regler för uppfostran och utbildning, t.o.m. för den kommande fideikommissariens karriärplanering.

I hälften av fideikommissbreven har fideikommissariernas änkor tilldelats rättigheter. Allt från full rätt till fideikommisset, mer eller mindre omfattande morgongåve- eller änkesätesrättigheter till periodiska understöd utgående i pengar eller in natura har kunnat beläggas. I den andra hälften av fideikommissbildningarna har änkorna inte erhållit några rättigheter utöver den rätt till fardag som tillkom med 1810 års lagstiftning.

Fideikommissstiftarna hade oftast en önskan att även den trängre familjekretsen, normalt fideikommissariens syskon, skulle erhålla ekonomisk gottgörelse. Dessa legat kunde utgå ur testators övriga egendom eller belasta fideikommisset och fideikommissarien. I förra fallet gällde det enbart vid arvs-skiftet efter stiftaren. Belastningen på fidei-

kommisset gällde däremot ofta generellt vid alla framtida arvsskiften efter avliden fideikommissarie.

I mer än hälften av fideikommissbrevens stipulerades att humanitära eller sociala legat skulle utgå till behövande i hembygden. Vanligast var direkta utfästelser om understöd till fattiga i hemsocknen som skulle åligga fideikommisset. I några fall förordnades om större belopp, som fonderades för skolor eller sjukvård och där fideikommissarien hade ett framtida förvaltande ansvar.

En önskan om att upprätta ett fideikommiss i jordbruksegendom fanns hos några stiftare som inte var i besittning av en sådan egendom. Dessa avsatte då medel i testamentet för att de blivande fideikommissarierna skulle skaffa en lämplig jordbruksfastighet när tillfälle bjöds. Boserup och Hyby är resultatet av sådana dispositioner.

Knappt hälften av fideikommissen hade regler om att fideikommissarien skulle bära stiftarsläktens namn. Dessa klausuler återfinns nästan enbart bland de högaristokratiska stiftarna. Reglerna kan sägas stödja ett av syftena med fideikommissbildandet, nämligen släktens heder. Trolle-fideikommissen är de mest utpräglade exemplen på dessa reglers tillämpning.

Fideikommissvillkoren innefattade därutöver ett antal andra stadganden, av vilka bestridande av fideikommissurkunden, regler kring fideikommissens skogsvård och bokföring, förhållningssätt i händelse av krig samt skötsel av stiftarnas gravkor har presenterats.

Några mer generella insikter har också erhållits vid genomgången av de skånska fideikommissen och deras stiftelsehandlingar. Den första gäller kortsiktigheten och detaljeringsgraden i fideikommissbrevens. Många av dessa urkunder uppvisar noggranna föranstaltningar, ibland med olika handlingsalternativ, i samband med första arvsskiftet. De

kommande arvsskiftena förutsätts däremot kunna hanteras på ett mer okomplicerat, schablonmässigt och problemfritt sätt. Även den höga detaljeringsgraden för villkor som var tänkta att gälla för all framtid, förvånar. Fredrik Trolles omfattande regelverk eller Johan von Brehmers uppfostringsreglemente är praktexempel på detta. Slutsatsen är att fideikommissstiftarna på 1700-talet troligen inte hade en tankehorisont som motsvarade fideikommissinstitutets eviga karaktär, utan snarare var deras planerande avpassat enbart för de närmast kommande generationerna, mer liknande ett normalt testamente. De förstod helt enkelt inte vad de igångsatte och åstadkom med sin fideikommissbildning.

Man får också en djupare känsla och förståelse för fideikommissstiftarna och deras miljö när man möter dem som personligheter i fideikommissbrevens, och man ser dem inte längre som en stereotyp fideikommissstiftarbild, utan som nyanserade personligheter. Fredrik Trolle var dominerande, rik, auktoritativ och kraftfull, van att bestämma och få som han ville. Maria Hegardt, Elisabet Jennings och inte minst Christina Piper möter oss som driftiga änkor utan förmyndarskaps inskränkningar. Hans Ramel, »Byggehans», representerar dåtidens stora byggherrar. Några av stiftarna, t.ex. von Kochen på Krapperup och Hamilton på Barsebäck, tar ett socialt ansvar för sin hembygd genom att inrätta skolor och sjukvårdsinrättningar. Catharina Beata von Schoting och Anna Catharina Ridderschantz lyfter fram de kvinnliga släktmedlemmarna. Stiftare finns med kvarvarande kopplingar till det gamla hemlandet Danmark: Joakim Beck-Friis och Christian Henrik von Finecken. Ytterligare en med danska rötter, Margrete Sofie Gyllenstjerne, gör allt för att bevara Gyllenstjerna-namnet, oavsett vilken släkt det tillhör. Och så slutligen den store visionären Johan von Brehmer, som med ett begränsat kapital

skriver ner en fantastisk produktions- och expansionsplan för tänkta fideikommiss, varvid det hela slutar med det blygsamma Hyby gods.

Noter

¹ Trolle 1755.
² Hyby 1742.
³ Boserup 1753.
⁴ Övedskloster 1766.
⁵ Näsbyholm 1756.
⁶ Hyby 1737.
⁷ Hyby 1737.
⁸ Hyby 1737.
⁹ Trolle 1755.
¹⁰ Tvisten gällde fideikommissrätten till Trolleholm. Närmaste arvinge, greve Gustaf Fredrik Bonde, tillträdde efter faderns död 1884 godset. Då han var gift med engelskan Ida Horatia Charlotta Marryat blev han stämd av sin broder Carl Johan avseende regeln om ofrälse gifte. Ytterligare part i målet var Gustaf Fredriks son, företräd av förmyndare, som ifall fadern frändömdes fideikommissrätten hävdade sig ha företråde framför farbrodern. Vid rättegångsförhandlingarna prövades ett flertal aspekter av stadgandet. Var ett sådant stadgande, tillkommet under det ståndsmedvetna 1700-talet, tillämpligt grundat på det sena 1800-talets förändrade syn i frågan? Dessutom var även lagstiftningen kring adelsståndets privilegier förändrad. Inskränkte stadgandet giftermålsmöjligheterna till att gälla enbart svenskt frälse? Om inte, hur skulle man bedöma vad som i utlandet kunde anses motsvara svenskt frälse? Var verkligen inte Ida Marryat att anse som frälse? Hon tillhörde the gentry och svarandesidan försökte påvisa släktskap med normandiska riddare som tillhört Vilhelm Erövrarens följe.

Hovrätten över Skåne och Blekinge såväl som Högsta domstolen dömde till förmån för brodern Carl Johan. I domslutet fastställdes att paragrafen fortfarande ägde full giltighet. Däremot angavs att giftermål med utländsk motsvarighet till svenskt frälse inte skulle medföra förlust av fideikommissrätten, men att svaranden inte lyckats bevisa att hans hustru var av en sådan utländsk frälsemotsvarighet (NJA 1886:7).

¹¹ Inger 1997 s. 91.

¹² Barsebäck 1767, Trolle 1755.

¹³ Hegardt 1743.

¹⁴ Wanås 1800.

¹⁵ Börninge 1791.

¹⁶ Övedskloster 1783.

¹⁷ Skabersjö 1799, Lindved 1800.

¹⁸ Årup 1794.

¹⁹ Rättigheten omfattade enligt lagstiftning från 1810 minst en period om sex månader och därefter fram till nästa 14 mars. (SOU 1959:40 s. 102–103.)

²⁰ Börninge 1791, Wanås 1800, Skabersjö 1799.

²¹ Barsebäck 1767, Hegardt 1743, Trolle 1768.

²² De första fyra fallen: Boserup 1753, Hyby 1737, Skabersjö 1799, Wanås 1800. Det sista fallet: Övedskloster 1766.

²³ Trolle 1768.

²⁴ Trolle 1768. Fredrik Trolle dog redan vid 18 års ålder, fem år efter det att han tillträtt fideikommisset. Han drunknade under en båtfärd, tillsammans med två systrar och en moster, i den lilla grunda sjön vid Torups slott vid en vårfest i slottsparken (Barfod 1976 s. 49–51, Elgenstierna 1931 del 8, s. 374).

²⁵ Johan von Brehmer stipulerade att curatorer skulle utses för att handha och övervaka allehanda ting i fideikommisset.

²⁶ Hyby 1737.

²⁷ Undantag fanns, t.ex. Boserup där förmånskretsen var fideikommissariens kusiner på fadersidan och deras efterkommande (Boserup 1753).

²⁸ T.ex. skulle Boserups fideikommissarie direkt utbetala 40 000 daler silvermynt till de förmånsberättigade (Boserup 1753).

²⁹ Barsebäcks förmånsbelopp var 34 000 daler silvermynt som skulle samlas genom att halva godsets avkastning avsattes på räntebärande konto tills legatbeloppet uppnåddes (Barsebäck 1767).

³⁰ Innehavaren av Råbelöf skulle t.ex. till sina båda systrar (alternativt en syster om den andra dog) utbetala avkastningen på 60 000 daler silvermynt (45 000 om en dog) (Råbelöf 1763). Även i fideikommissbrevet för Bjersgård stipulerades om årliga legat (Bjersgård 1725).

³¹ Trolle 1768.

³² Trolle 1768.

³³ Storleksgränsen, där fideikommissarien inte erhöll någon andel, var satt som överstigande 9 lotter av systerlottstorlek (en brorslott motsvarade två systerlotter) (Näsbyholm 1756).

³⁴ Fideikommissutredningen enkätsvar Näsbyholm (RA 1952–1959).

³⁵ Skabersjö 1799.

³⁶ Hegardt 1743.

³⁷ Hovdala 1731.

³⁸ Fideikommissutredningen enkätsvar Högstad (RA 1952–1959).

³⁹ Wanås 1800.

⁴⁰ Wanås 1800.

⁴¹ Hyby 1737.

⁴² Hyby 1737.

⁴³ Trolle 1768.

⁴⁴ Bjersgård 1725.

⁴⁵ Barsebäck 1767.

- ⁴⁶ Hegardt 1743.
⁴⁷ 100 daler silvermynt till Brunnby sockens fattiga (Krappert 1760).
⁴⁸ 400 daler silvermynt till Norra Rörum sockens fattiga (Lillienberg 1768).
⁴⁹ Barsebäck 1767.
⁵⁰ Krappert 1760.
⁵¹ Wanås 1800.
⁵² Hyby 1754.
⁵³ Lillienberg 1768.
⁵⁴ Trolle 1755, Trolle 1768, Segerstråle 1981 s. 216–217.
⁵⁵ Barsebäck 1767.
⁵⁶ Elgenstierna 1931 del 3, s. 430.
⁵⁷ Boserup 1762.
⁵⁸ Lagfartsprotokoll vid Luggude häradsting 1890-03-10 § 100, där avskrift av köpebrev daterat 1772-07-04 mellan J.C.M. Roos med hustru Ulrica Eleonora Berch och Conrad Wilhelm Ankarcrona avseende säteriet Boserup inskrivits. På handlingen var noterat att första uppbudet meddelades 1772-11-17. Både Segerstråle och Kjellberg anger felaktigt att Boserup förvärvades redan på 1760-talet av Catharina Beata von Schoting.
⁵⁹ 40 000 daler silvermynt är i dessa sammanhang en mindre summa. De Trolleska fideikommissen värderades vardera till 120 000 daler silvermynt (Trolle 1755) och Råbelöf till 90 000 daler silvermynt (Råbelöf 1763).
⁶⁰ Hyby 1742.
⁶¹ Hyby 1737, Hyby 1742.
⁶² Elgenstierna 1931 del 8, s. 374.
⁶³ Kungl. Maj:ts beslut 1802-03-30 (Årup 1802).
⁶⁴ Trolle 1768.
⁶⁵ Trolle 1768.
⁶⁶ Trolle 1768.
⁶⁷ Lindved 1800.
⁶⁸ Trolle 1768.
⁶⁹ Hyby 1737.
⁷⁰ Piper 1747.
⁷¹ Hegardt 1743.
⁷² Bjersgård 1725.
⁷³ Björnstorp 1779.
⁷⁴ Börtinge 1791.
⁷⁵ Ruuthsbo 1808, Segerstråle 1981 s. 260.
⁷⁶ Segerstråle 1981 s. 110–111.
⁷⁷ Trolle 1830.
⁷⁸ Bjersgård var belastad med både bördsrätt och giftorätt, därav summan 28.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Göta hovrätts arkiv (GH):
Bouppteckningar, testamenten och arvsskiften, serie EXIA, vol. 2, 15, 31.

Lunds landsarkiv (L.L.A.):

Lagfartsprotokoll Vemmenhög, Ljunits och Herrestads häradsrätt, 1919.

Lagfartsprotokoll Luggude häradsrätt, 1927.

Lagfartsprotokoll Norra Åsbo häradsrätt, 1927.

Riksarkivet (RA):

Sakkunnig ang. ändring i gällande bestämmelser om fideikommiss, 1914–1919, vol. 1–5.

Fideikommissutredningen, 1952–1959, vol. 6–10.

Tryckta källor

Schmidt, Carl (red.), *Juridiskt arkiv*, 1830–1862.

Nytt juridiskt arkiv, avd. I (NJA), 1874–.

Jordkommissionens betänkanden, D. 6, *Om sociala arrendebestämmelser, avlösning av arrendejordbruk, förekommande av vanhävd, upphävande av fideikommiss i fast egendom, anskaffande av tomtmark till bostäder m.m.* (SOU 1923:40).

Promemoria angående avveckling av bestående fideikommiss (SOU 1935:50).

Avveckling av fideikommissen (SOU 1959:40).

Lag (1963:583) om avveckling av fideikommiss.

Kulturegendomar och kulturföremål (SOU 1995:128).

Sveriges offentliga statistik: Rikets fastigheter 2004.

Otryckt litteratur

Berling, Ebba, »Fideikommissen böra upphävas och trevna bondhyar breda ut sig på dess öde vidder», *fideikommissfrågan i den politiska debatten 1882–1924*, C-uppsats Historiska institutionen Stockholms universitet, VT 1992.

Lindeborg, Stefan, *Kulturvärdenas bevarande vid avveckling av fideikommissen*, Examensarbete Juridiska institutionen Lunds universitet, 1994.

Rosander, Sven, *Fideikommiss, till familjens heder och konserveration! En studie över fideikommiss i allmänhet och Burensköldska fideikommisset i synnerhet*, C-uppsats Institutionen för humaniora Växjö universitet, VT 1996.

Tryckt litteratur

Barfod, J.C., *Märkvärdigheter rörande skånska adeln*, Lund, 1976 (ursprungligen utgiven 1847).

Bedoire, Fredric, »'Til sin Familjes Heder och Conservation' eller 'then flytande nyttan'» *Byggnader och betydelse*, Britt-Inger Johansson & Christian Lovén (red.), Stockholm, 2000.

Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, Stockholm, 1931.

Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Malmö, 1997.

Iuul, Stig, *Fideikommissarisk substitution*, Köpenhamn, 1934.

Jägerskiöld, Stig, »Farväl till fideikommissen?», *Förn-
vännen*, 1963.
Kjellberg, Sven T. (red.), *Slott och herresäten i Sverige*,
Skåne del 1-3, Malmö, 1966.
Modéer, Kjell-Åke, »Fideikommissinstitutet i svensk
rätt : en rättshistorisk skiss», *Årshok / Vetenskapsso-
cieteten i Lund*, 1978.
Nordisk familjebok, Stockholm, 1876-1899.
Nordisk familjebok, Stockholm, 1904-1926.

Nordisk familjebok, Malmö, 1951-1955.
Sejerstråle, Nils, *Svenska fideikommiss*, Stockholm,
1981.
Sverige, geografisk beskrivning, Stockholm, 1929-
1935.
Trolle-Bonde, Carl, »Riksrådet Grefve Gustaf Bonde»,
Anteckningar om Bondesläkten, Lund, 1897-1899.
Trägårdh, Kurt, »Lillienbergska fideikommissen och
ätten von Heijne», *Släkt och hävd*, 1982.

Provinsialläkararkiv

Av Bodil Persson

Leg. läk., fil. dr, Historiska institutionen, Lunds universitet

Då jag för drygt tjugofem år sedan åkte runt i nordöstra USA undrade jag över alla dessa döda träd som fanns överallt och som ingen verkade bry sig om att såga ner. Det var före almsjukans tid här hemma. Nu möter vi samma syn lite varstans här också. På 1800-talet gick potatispesten. Det var bladmöglets debut. I dagens trädgårdar angrips plommonen av svamp och möglar innan de hinner mogna. Allt detta är på sätt och vis epidemiska sjukdomar bland våra nyttoväxter. Det kan jämföras med epidemisk utbredning bland människor av sådant som vi inte vill ha – salmonella i ärtsoppan och Ehec-bakterier i korven, listeria i de franska dessertostarna och hepatit i ostronen.

Förr i tiden var en stor del av kreatursbesättningen smittad med tuberkulos. Smittan spreds via mjölken till dem som drack den. Därav bakgrunden till dagens pastöriseringstväng och en orsak till myndigheternas ovilja att släppa på det. Vattentäkterna kunde vara infekterade – det var en mycket effektiv spridningsväg för kolera-vibrioner, särskilt i städerna. Och bristfällig latrinhantering spred stank och gjorde livet osäkert både i stad och på landsbygd.

För att hålla koll på allt detta har vi idag hälsovårdsnämnder, smittskyddsläkare och mikrobiologiska laboratorier där man analyserar prover från importerade livsmedel, restaurangkök, slakterier osv. Vi lever på sätt och vis i en skyddad tillvaro, där vi har det mesta av eländet under kontroll.

Men så har det alltså inte alltid varit. Våra förfäder var mycket mer direkt utsatta, inte

bara för de stora dödarna pest och kolera, smittkoppor och tuberkulos, utan också för mer smygande infektioner och livsmedelsförgiftningar. Enligt Yvonne Hirdman var det som värst under senare delen av 1800-talet, då skråtvånget avskaffats och vem som helst kunde öppna slakteri och sälja mjölk var som helst hur som helst under de mest snuskiga förhållanden.

Samtidigt började myndigheterna uppmärksamma problemen. De fåtaliga provinsialläkare som fanns hade en viktig uppgift i det förebyggande arbetet. De blev självskrivna ledamöter i de hälsovårdsnämnder som under 1800-talet inrättades i städer och kommuner. Allt mer av vatten och avlopp och livsmedelshantering reglerades och kontrollerades.

Källorna

Det finns särskilt två källserier som kan vara av intresse för den som vill veta mer om de förhållanden under vilka våra förfäder levde. Dels är det protokoll och handlingar från Hälsovårdsnämnderna, och de ligger i respektive kommuns arkiv. Dels är det de årliga berättelserna från Provinsialläkarna till Kungliga Medicinalstyrelsen i Stockholm. De ligger på Riksarkivet men är tillgängliga på lite olika sätt beroende på vilken tid vi rör oss i.

Under 1700-talet fanns i hela Skåne bara en enda eller möjligen två provinsialläkare, Under 1800-talet blev de successivt fler. I våra nejder tillkom en i Broby och en i

Brösarp, en i staden Kristianstad och en i Åhus. 1892 hade de blivit så många att det utsågs en förste provinsialläkare, som de andra skulle skicka sina rapporter till. Han gjorde sedan en sammanfattning, som gick vidare till Kungliga Medicinalstyrelsen i Stockholm.

Var hittar vi då dessa rapporter?

De äldsta är mikrofilmade och överlagda på mikrofiche-kort. De kan beställas från SVAR. En del av dem från 1800-talet är till och med renskrivna och utlagda på nätet i en Medicinalhistorisk databas – adress: <http://pub.ep.liu.se/medhist/> (Internetadresser är färskvaror. Denna adress gäller våren 2006.) Här kan du söka på en enskild doktor, eller en diagnos, eller något annat spännande. I Kristianstads kommunarkiv hittar vi stads-läkarens utkast till ämbetsberättelser. De ligger i Kristianstads stad, Hälsovårdsnämnden, Stadsläkarens ämbetsberättelser, serie F I. Förste provinsialläkarens rapporter trycktes. De finns inbundna på Stadsbiblioteket, dels i Skånesamlingen, dels i Kristianstadssamlingen. En andra uppsättning finns på Småtrycksavdelningen på Lunds Universitetsbibliotek. En tredje uppsättning slutligen i Länsläkarens arkiv i Lunds Landsarkivs lokaler ute på Gastelyckan. Ingen av serierna är fullständig, men från dem alla tre går det att pussla ihop en någorlunda komplett serie.

Vad innehåller de?

Det är mycket spännande. Från 1812 finns en särskild berättelse om boskapssjukdom i Rinkaby. Det finns rapporter om beväring-mönstringar och apoteksvisitationer, intressanta fall som doktorn stött på och uppgifter om hur barnmorskorna i distriktet skötte sig och följde den nya antiseptikens lagar. Doktorn rapporterade om de medikolegala obduktioner han utfört. Det gällde främst

dödsfall, där man misstänkte att allt inte gått riktigt till, där man måste utesluta att den döde blivit mördad. Förste provinsialläkarens rapporter innehöll en rad varierande fasta punkter. Här följer några exempel:

Tillsyn öfver sjukhem och andra anstalter: Tuberkulossanatoriet i Broby, kustsanatoriet i Barkåkra, det privata Tallåsens enskilda tuberkulossanatorium. Hälledals privata sjukhus för lindrigt sinnessjuka. Epidemi-sjukhus i Kristianstad, Hässleholm och Ängelholm. Malens havsbad: »Vattnet, som användes till tvätt, var stinkande. En afloppsledning gick in i restaurantens tvättstuga och tömde sig där i en träbehållare.» (1917)

Uppgifter om folkmängden och dess förändringar.

Sammanställning över barnmorskeväsen-det, antalet tångförlossningar, inre vändningar och inre lösning av efterbörden. »Endast 5 förlossningar följdes af barnsängs-feber, vid intet af dessa fall tillvitades den behandlande barnmorskan någon felaktighet eller försummelse.» (1916)

Gångbara infektionssjukdomar: 1915 härjade både epidemisk hjärnfeber (meningokock-meningit) och difteri. Man provade serumbehandling mot hjärnfebern, men »resultatet tyckes knappt motsvarat förväntningarna». Och då det gällde difterin hade »för sent tillkallande af läkare ... säkerligen varit orsaken till många af dödsfallen». Man försökte inrätta särskilda isoleringslokaler, men befolkningen ville ogärna ta sina sjuka dit och »vissa kommunalnämnder knotade stundom öfver utgifterna». Det känner vi väl igen?

Renligheten inomhus: »Så säger sig provinsialläkaren i Broby distrikt aldrig på sina föregående verksamhetsfält sett en sådan mängd vanskötta och mycket förfallna samt ej sällan med vägghyra behäftade bostäder. Flertalet af de andra tjänsteläkarna utlåta sig dock vida gynnsammare. Däremot klandra

många af dem osnyggheten i boningshusets närmaste omgivning. I allmänhet medgifves dock, att äfven här förmärkes beaktansvärda framsteg. En sida, där sådana göra sig mindre gällande, är dock fortfarande bad. Med undantag af spädbarn badar sig en ej ringa del af länets befolkning föga eller inte under vintern och somliga äldre personer ej heller under sommaren.» (1914)

»Kaffemissbruk förekommer ingalunda sällsynt.» (1914), »Öfver kaffemissbruk klagas i flera af årsberättelserna. Dr Brink säger sig mycket oftare sett missförhållanden i hemmet orsakade af kaffeneurastheni hos hustrun än af alkoholism hos mannen.» (1915) »På vissa håll ökar dryckenskapen. Missbruk av kaffe ökar och också cigarett-rökning hos det uppväxande släktet.» (1920)

Medicinsk personal – med namn och allt.

Angående fördomar och fel vid späda barns uppfödande och vård: De ammadess för länge, fick vuxendiet på tok för tidigt, försummade bad och frisk luft och drack kaffe varenda dag. »En energisk upplysningsverksamhet i hemhygien är högeligen af nöden under denna förvekligandets tid. /.../ Korteligen hälsovårdens evangelium måste ljudeligen predikas i våra landamären och hvad som här skall ske, måste ske snabbt. Vårt folk måste bli ett badande och renligt folk, ett härdadt och kraftfullt folk, ett modigt och rådigt folk, ett hygieniskt skolat folk.» (1915)

Angående överbefolkning: »Det hör icke till ovanligheten att 8–10–12 personer ligga i samma rum, som visst icke alltid är stort, och att 2–3 personer dela samma bädd. Detta rum är ju också dagligstuga, kök samt verkstad och tvättrum mången gång. Gamla, fallfärdiga, ej på mången god dag reparerade bostäder finnas här i mängd, men värst te sig de gamla statarhusen. Jag är böjd att tro, att Skånes bostadselände är vida värre än andra landskaps.» (Broby 1919)

Sundhetsinspektion: »Hälsovårdsnämnden bör under inspektioner av matvaror, affärer, bagerier etc. sommartid tillse att flugorna efterhållas. De bör ej få spatsera omkring i maten i sådana mängder, som förekom t.ex. i N. P:s bageri.» (Åhus 1924) »Slaktare S-g inrättade 1924 sitt slakteri i fullständig strid med hälsovårdsstadgan. /.../ Slaktboden befinner sig omedelbart vägg i vägg med å ena sidan ett stall, å andra sidan också ett stall, tillika svinstia. Avträdet ligger för nära inpå. /.../ Dessutom funnos mot slakteriet följande anmärkningar, även de i strid mot hälsovårdsstadga, och utvisande ägarens fullständiga brist på sinne för renlighet: slaktboden är ej renligt hållen, spindelväv finnes överallt på väggarna. /.../ Förbindelse finnes på 2 håll till höskullen, samt dessutom en upplagsbod...» (Kviinge 1925) »Slaktare J. N. i X:by har haft sin lokal i 3 år. Av utseendet att döma torde golven i försäljningslokalen ej hava rengjorts på år och dag, de äro fulla av ingrodd smuts. Vid diskens baksida bör råda större ordning och renlighet. Korfabrikens golv är för dåligt, måste läggas om. Apparaterna voro ej rengjorda. I slaktboden råder den värsta tänkbara snusk. Likmaskar kräla i stora högar på golvet. Kommunalnämnden tycks hava förbisett, att hela slaktboden av nämnden måste utdömas, då den i alla avseenden felar mot hälsovårdsstadgan.» (Osby socken 1925) [Personerna är namngivna i rapporterna. Jag har här valt att delvis anonymisera dem.]

Åtgärder mot spridning av lungdot: »Inte sällan uppger man annan dödsorsak såsom astma eller lunginflammation till vederbörande pastor och förtiger att det egentligen rört sig om tuberkulos. Detta medför att smittrening ej blir av. Uppfattningen att en äldre person ej skulle kunna lida av lungtuberkulos, är ganska utbredd hos allmänheten.» (1927)

Födoämnen och njutningsmedel: »Vad mjölkhanteringen angår, förklara samtliga hälsovårdsnämnder att inga missförhållanden förefinnas. Detta är så långt ifrån överensstämmande med verkligheten, att man snarare kan säga, att få ställen finnas, där missförhållanden vid mjölkhanteringen *icke* förefinnes. Främst gäller detta ladugårdarna och själva mjölkningen. I ladugårdarna stå kreaturen ofta i gödsel långt uppåt benen, djuren själva ha på bakken, svansen och juver stora kokor med intorkad spillning, från taken hänga spindelväv och från loften dräsa damm och höstrunt.» (Kristianstad 1928)

Kvacksalveri och olaga medikamentförsäljning: »Kvacksalvare av olika slag förekomma rätt talrikt i städerna och deras omgivning, men även i någon mån i landsorten. I Vinslöv finns en barberare som bedriver åtskilligt kvacksalveri. Under en del av året har en kvacksalvare vid namn Håkansson hållit till i Mala, Vankiva s:n och haft åtskillig praktik i trakten. Den medicin han utdelar och som han själv tillagat, synes vara densamma för alla åkommor.» (1928)

Som synes kan beskrivningarna i rapporterna vara mycket målande. Många namn förekommer också, både på anställda inom sjuk- och hälsovården, på kvacksalvare, utpekade överträdare av Hälsovårdsnämndens stadgar, enskilda fallbeskrivningar av särskilt intressanta patienter, obduktionsprotokoll. Kanske kan du hitta någon av dina anor inom någon eller några av kategorierna. Det har naturligtvis redan gjorts mycket forskning om detta och finns följaktligen en omfattande litteratur. Självt medverkade jag tillsammans med Kristian Ahlström och Åke Hellström i *Nya Kristianstad*, Föreningen Gamla Christianstad årsbok 2000. I vår artikel »Från fattigdom och farsot till dyrköpt hälsa» (s. 214–247) finns utförligare litteraturtips. Jag vill dock kort nämna några här.

Litteraturtips

- Hirdman, Yvonne, *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*, Rabén & Sjögren, 1983.
- Eklöf, Motzi, *Läkarens ethos. Studier i den svenska läkarkårens identiteter, intressen och ideal 1890–1960*, Linköping, 2000. (Bland annat om inställningen till kvacksalvare.)
- Ling, Sofia, *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*, Uppsala, 2004.

Enskiftesbonde under krigshot?

Myten om Svaneholm och »utskrivningarna» 1788

Av Magnus Olofsson

Doktorand vid Historiska institutionen, Lunds universitet

och Mats Olsson

Docent vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet

En central händelse i Sveriges agrara omvandling, som gett upphov till flera myter, är enskiftet i Skurups socken 1786–1787. Händelsen är som skapad för historisk mytbildning. De samtida berättarna, vilka sentida historiker ofta lutat sig mot, var alla djupt engagerade i att framställa Rutger Macklean och hans gärning i positiv dager. Tyvärr har eftervärlden ända fram tills nu accepterat dessa berättelser och flera utpräglade myter har hållits vid liv.

I denna artikel skall vi granska påståendena om krigsutskrivningarna och Svaneholm. Inledningsvis skall vi visa hur rekryteringen till de olika delarna av krigsmakten gick till under 1700-talet. Därefter ställer vi frågan: Kan rädslan för utskrivning ha räddat Macklean?

Bakgrund

Den svenska historieskrivningen dras inom vissa områden med starka och seglivade myter. Upphovet till en sådan myt är ofta ett tendentiöst eller ogrundat påstående som någon person avgett vid något tillfälle. Om detta påstående sedan har passat in bland kommande historikers föreställningar och ideologiska preferenser har uppgiften ohämmat kunnat fortplantas vidare som en sanning.

Avskaffandet av dagsverkssystemet vid Svaneholm har inte bara av eftervärlden, utan redan med den bild Macklean själv förmedlade, ansetts som en central del av reformarbetet. Först nu på 2000-talet har det visats att själva fundamentet för denna uppfattning är skakig. Macklean avskaffade inte hoveriet. Den ytterst måttliga dagsverksplikt som åvilat bönderna i de fyra byar som enskiftades avskaffades, medan de bönder och torpare som bodde i närheten av herrgårdsdo-

mänen i socknens norra del fick oförändrad eller ökad, och så småningom kraftigt ökad, dagsverksplikt. Faktum är att Svaneholm är ett av de skånska gods där vi kan belägga verkligt tung dagsverksplikt så sent som på 1860-talet, ofta med 400–500 dagsverken per år och bonde.¹

För att kontrastera den store reformatorn och hans gärningar mot de förment traditionsbundna bönderna levererade samtiden, inklusive Macklean själv, en rad berättelser om hur ovilliga bönderna var att acceptera enskiftet. Uppgifterna om att mellan hälften och tre fjärdedelar av bönderna inför skiftet övergav Macklean har till exempel okritiskt vidarebefordrats genom två sekler.

Först kulturgeografen Henrik Svensson har år 2005 visat att i själva verket var det 17 av de 39 bönderna som avflyttade 1786–1788 och att sex av dessa flyttade efter det att de tagit de enskiftade hemmanen i besittning.

Svensson visar också att det fanns en god överensstämmelse mellan benägenheten att avflytta och tilldelningen av gårdsläge: Det var framförallt de bönder som placerades i perifera lägen, på sämre hävdade marker, som övergav Mackleans projekt.² Ekonomikern Mats Olsson har dessförinnan framfört hypotesen att det faktum att de allra flesta bönderna i de fyra byarna fick förminskat jordinnehav efter skiftet kan ha bidragit till att vissa valde att flytta. Svensson visar att det i alla fall inte var deras tidigare hemmansstorlek (ett halvt eller ett helt mantal) som var styrande för flyttningsbenägenheten. Gemensamt för dessa bägge ansatser är emellertid att bönderna upplevde den nya jordtilldelningen som en faktisk försämring. Samtidigt pekar flera omständigheter på att Mackleans nya kontanta arrenden innebar en ökad belastning på det enskilda bondehemmanet.³

Som patronatsinnehavare av Skurups socken tillsatte Macklean 1788 kyrkoherde Jeuns Hjort. Detta var året efter skiftets verkställande. Enligt berättande källor blev Hjort god vän med godsherren och åt bland annat middag på slottet varje söndag. Någon gång mellan 1816 och 1824 skrev Hjort ner sina anteckningar om sin avlidne patronus livsverk. I dessa finns en mycket klar tendens: ju större omgivningens – och då speciellt böndernas – motvilja framställs, desto större framstår Mackleans bedrift. Det är till exempel Hjort som först hävdar att tre fjärdedelar av bönderna flyttade.⁴

Hjort är också den förste som hävdar att kriget mot Ryssland fick en betydelse för att gårdarna till slut kunde besättas:

Kriget, som uppkom 1788, halv även till, att ungt folk av mankønet søkte detta skydd, som härstædes stod dem så öppet, och inom några få år voro alla enskiftene upptagne så nær som 2 à 3.
(Hjort 1918, s. 142)

Denna bedömning av kyrkoherde Hjort, skriven cirka 30 år efter händelsen, har sedan dess förts vidare i historiska standardverk och facklitteratur. Några exempel:

...men just vid denna tiden inträffade en vändpunkt till det bättre. Prosten Hjort omtalar i sina anteckningar att utbrottet av kriget mot Ryssland lockade en del unga män, som voro angelägna att försäkra sig mot uttagning till krigstjänst, att söka få hemman under godset.
(Ingers 1948, s. 445)

Förvisso okritiskt refererar Enoch Ingers trots allt till att detta är en uppgift från Hjort. Men därefter syns alla fördämningar ha brutit. Hjorts lite vaga förklaring har omformulerats och i varje författares egen tappning upphöjts till empiriskt belagda historiska fakta.

Det ljusnade först efter krigsutbrottet mot Ryssland 1788. För att undgå krigstjänsten sökte många tjänst under adelsgodsen, och så småningom blevo även Macleans enskiftade gårdar besatta med arrendebetalande bönder.
(Åberg 1953, s. 73)

Bara de som hade skulder till Maclean kunde förmås att stanna kvar. Så bröt 1788 krig ut mellan Sverige och Ryssland. Bonddrängarna blev rädda för att de skulle bli utskrivna till krigstjänst och sökte sig därför gärna till adelsgodsen för att få skydd.
(Johannesson 1984, s. 233)

Almost half of his tenants revoked their contracts, others reputedly had to be relocated with some force "amidst loud wailing" and it was not until the outbreak with war with Russia in 1788, when hired hands in surrounding villages sought to protect themselves from the draft by acquiring *frälsebonde* status, that Maclean could arrange for every one of his new village holdings to be leased on a lifetime basis.
(Pred 1986, s. 55)

Även det krig som bröt ut mot Ryssland 1788 bidrog indirekt till att förbättra Mackleans situation. Bondgårdarna på Svaneholm räknas

des som insocknes frälse, och en brukare på en sådan jord var försäkrad mot utskrivning till krigstjänst. Bönder sökte sig nu åter till de lediga gårdarna på godset. (Gadd 2000, s. 288)

Gustav III:s krig och den svenska krigsmakten 1788–1790

Den 29 juni 1788 överskred svenska trupper den ryska gränsen i trakten av S:t Michael i Finland och därmed var Sverige *de facto* i krig med Ryssland för första gången sedan 1743. På grund av ett traktat med Ryssland såg sig Danmark förpliktigt att förklara Sverige krig, och i september 1788 föll en dansk styrka in i Bohuslän. Efter obetydliga stridigheter slöts dock redan den 8 oktober ett stillestånd mellan Sverige och Danmark, och de danska trupperna drog sig tillbaka. Sommaren 1789 förklarade sig Danmark neutralt. Kriget mellan Ryssland och Sverige rasade dock vidare och kom att sluta i utmattningens tecken med freden i Värälä den 14 augusti 1790 utan landavträdelse.⁵

Sedan slutet av 1600-talet fram till 1901 var indelningsverket grunden för den svenska arméns och flottans manskapsanskaffning. Men alla soldater rekryterades, tränade och organiserades inte inom ramarna för indelningsverket. Garnisonsförbanden var värvade, dvs. avlönade yrkessoldater. Därtill kan läggas att olika former av reservmanskapsamt frivilliga förband ofta kom att ställas upp i krigstid.

Indelningsverket bestod av två huvuddelar, roteringen eller det ständiga knekthållet samt det egentliga indelningsverket. Roteringen innebar att en indelt rote av bönder underhöll en knekt istället för att själva bli utskrivna till krigstjänst. Det egentliga indelningsverket innebar befrielse från skatt för att istället underhålla militär eller civil befattningshavare. Dess huvuddel var rusthåll-

ningen. Det typiska var att tre-fyra bönder på en så kallade rusthållsstam underhöll en ryt-tare med häst.⁶ Roteringen försåg armén med infanteri; rusthållningen med kavalleri. Därtill var andra bönders skatter indelta till be-fälslöner eller till andra ändamål. Det fanns även båtsmanshåll och de var organiserade efter samma princip som rusthållningen. Skåne ingick i rusthållet med två kavalleriregementen, men roterades inte förrän 1811 när två infanteriregementen sattes upp.

Den indelta armén bestod av män som frivilligt hade tagit tjänst. När en vakans uppstod ålåg det rote- respektive rusthållarna att inom tre månaders tid själva anskaffa knekt eller ryttare. Förutom lega, en engångssumma som betalades direkt när soldaten tillträdde, fick de locka till sig sin nye soldat med lön och andra förmåner – kanske ett torp, vilket dock inte var så vanligt i Skåne som till exempel i Småland.

Allt sedan slutet på stora nordiska kriget hade det funnits ansatser till en reservorganisation för indelningsverket, den s.k. vargeringen. Vargeringen innebar att rust- och rotehållare frivilligt antog reservkarlar som vid behov kunde träda in som ersättare för det ordinarie manskapet. Under 1700-talet gjorde kronan flera försök att sätta upp en fullt utbyggd vargering, men någon större stadga fick organisationen länge inte, inte minst för att det var frivilligt för rote- och rusthållare att anta reservkarl eller ej. I Finland lyckades kronan dock genomföra vargeringen under 1770-talet och den finska vargeringen var fullt utbyggd 1781, men i det egentliga Sverige gick det trögare och när krig bröt ut 1788 fanns det ingen fungerande reservorganisation här.

Gustav III försökte redan under det första krigsåret få svenska rote- och rusthållare att sätta upp en vargering, åtminstone till regementenas halva numerär, men det gick trögt. Endast allmogen i en handfull provinser

kunde förmås att sätta upp vargering under 1789, däribland de bägge Skånska kavalleriregementena vars rusthållare frivilligt gick med på att sätta upp vargering till regementenas halva styrka. Till slut tog därför Gustav III till maktspråk. En kunglig förordning av den 10 januari 1790 befallde att vargering skulle sättas upp till samtliga svenska indelta förbands halva styrka. I sammanhanget måste det framhållas att vargeringen rekryterades på samma sätt som de indelta soldaterna, det vill säga av frivilliga karlar som anskaffades av rote- respektive rusthållare.⁷

De värvade förbanden, som i fredstid utgjorde garnisoner på rikets fästningar, var mestadels frivilliga, och tvångsvärkning var i princip förbjudet. Däremot var lösdrivare traditionellt sett förfallna till krigstjänst. Enligt 1727 års värvningsstadga tillhörde »lösdrivare, landstrykare och lättingar» i första hand det indelta förband inom vars område de ertappades – men om det inte fanns en ledig rote, kunde värvade förband göra anspråk på en sådan person. Den 8 mars 1770 förbjöd en ny förordning dock även denna form av rekrytering. I alla fall i teorin skulle ingen längre vara förfallen till krigstjänst »då han det ej åstundar». Dock fortsatte myndigheterna att i lösdriverimål utdöma krigstjänst, och på grund av rekryteringssvårigheter under kriget 1788–1790 gavs förordningen en ny tolkning som gjorde tvångsvärkning möjlig.⁸ Dock fanns hela tiden en klar avgränsning till vilka grupper som var aktuella. Det gällde personer som föll under begrepp som tjänstlösa, av borgerlig näring otillräckligt skyddade, som oöfverligen övergett innehavd tjänst, som på grund av misskötsel blivit driven ur tjänsten, etc.⁹

Förutom de indelta och de värvade truperna uppstod dessutom en frivillig folkbeväpning i det egentliga Sverige under hösten 1788, när krig bröt ut även med Danmark. Bönder och borgare formerade sig till för-

band efter landskap eller stad och försågs med vapen av kronan. Förutom en del styrkor från Dalarna och Värmland inskränkte sig dock dessa frivilligförbands verksamhet till övning i hemorten, och när stillestånd slöts med Danmark hemförlovades alla trupper.¹⁰

Både kriget och folkbeväpningen kom till Skåne under sommaren 1788. En rysk eskader låg i Köpenhamn, och i början av augusti 1788 bombarderade ett par mindre ryska skepp Båstad samt brände Råå fiskeläge, vil-

Tvångsrekryterad soldat? Infanterist i 1779 års uniform. Krigsarkivet, Uniformsplanscher.

ket satte fart på den skånska folkbeväpningen. Borgarna i Helsingborg grep till vapen och undsattes av bönder inte bara från trakten utan också längre inifrån land, så att kusterna vid sundet var – såsom det samtida vittnet Johan Christoffer Barfod skrev – »fulla av folk, som ropade på vapen och ammunition». Några vapen verkar inte ha funnits tillgängliga och snart tog de reguljära trupperna över.¹¹ Även borgarna i Lund och Malmö organiserade sig till rikets försvar i samma veva.¹²

Samtidigt hade Gustav III, som vid tiden vistades i Finland, insett faran av landstigningar i Skåne och framförde det önskvärda i att den skånska adeln skulle sätta upp två infanteriregementen. Den skånska adeln erbjöd sig också att beväpna inte mindre än 3 000 av sina bönder, varvid fröknarna Cedercrantz på Vegeholm t.ex. ville sätta upp 600. Redan tidigare hade, enligt Barfod, överste Berch på Wrams Gunnarstop och flera andra herremän med egendomar vid Öresund själva beväpnat 600 av sina bönder. I slutändan föll dock alltihop, och några regementen sattes aldrig upp.¹³

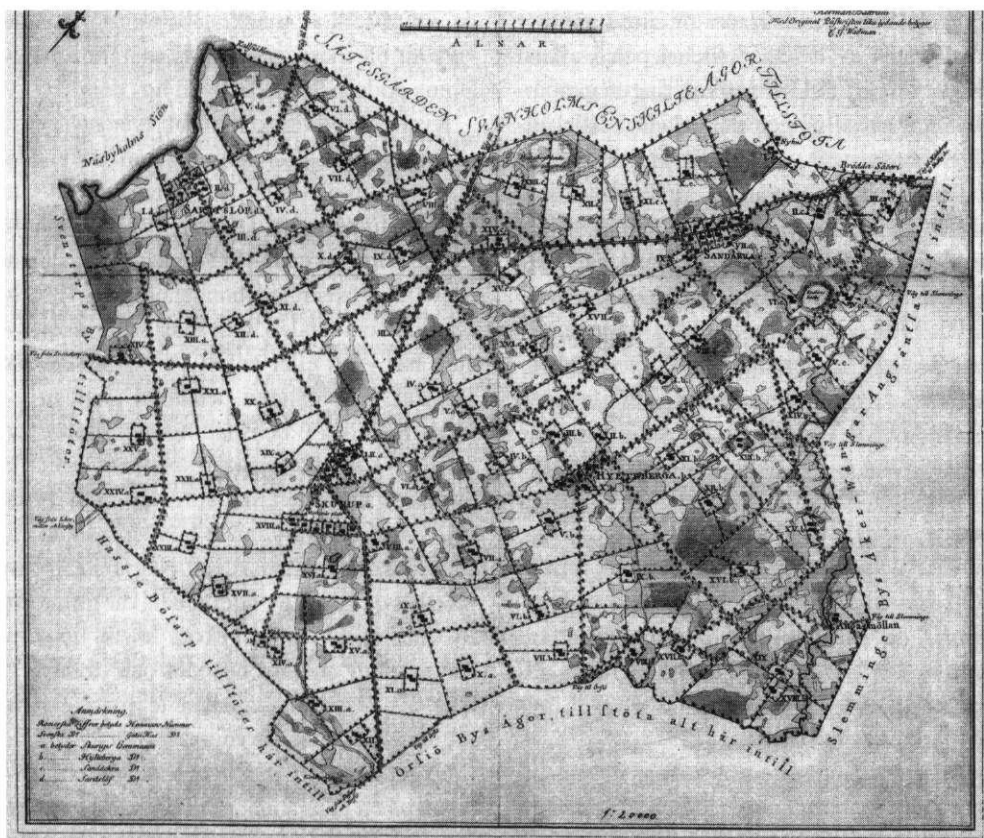
Kriget mot Ryssland och Danmark och Mackleans arrendatorer

Efter denna korta beskrivning av Sveriges försvarskrafter under och före kriget 1788–1790 är det dags att återvända till frågan om krigsutbrottet 1788 räddade Mackleans projekt genom att driva unga män till att bli arrendatorer under Svaneholm. Vilken risk fanns det för dessa unga män att bli utskrivna till armén? Till att börja med måste det framhållas att prästen Hjort i sin framställning inte var särskilt tydlig i vilket hot som fick »ungt folk av mankönet» att »söka skydd» på Svaneholm. Faktum är att det inte var förrän 1984 som Gösta Johannesson konkretiserade hotet till just risken för att bli »utskriven».

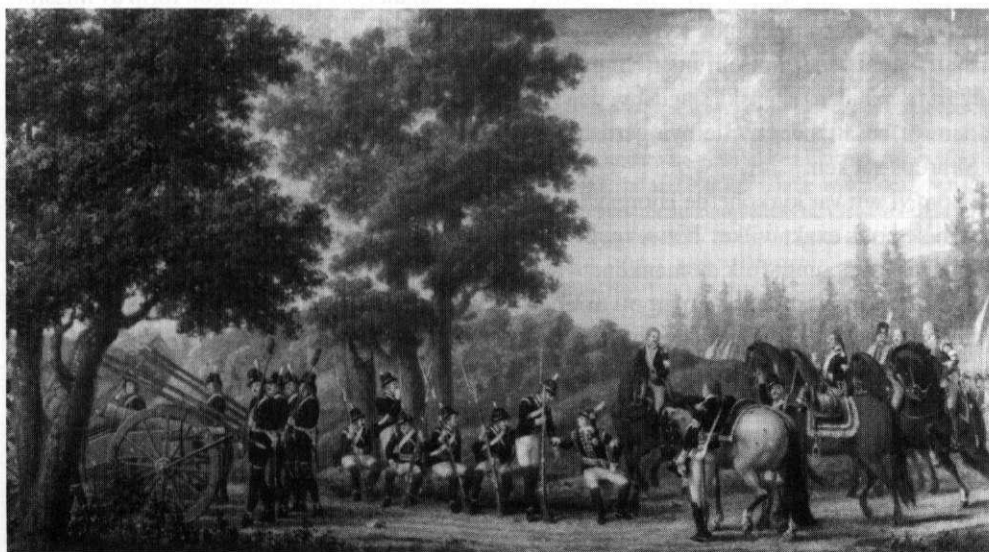
Adelsgods var enligt Johannesson skyddade mot utskrivning, vilket skulle ha drivit unga män till Svaneholm, något som alltså efterföljande författare vidarebefordrat.

»Utskrivning» är ett ord med en mycket konkret historisk betydelse: en utskrivning var en tvångsvis uttagning av manskap till krigsmakten, grundad i en tanke på allmän värnplikt. Utskrivningar var viktiga för den svenska arméns personalanskaffning från mitten av 1500-talet till det yngre indelningsverkets införande på 1680-talet. Utskrivning genomfördes efter antingen mantal (»bondetal», »huvudtal») eller gårdetal. I det förra fallet samlades ett antal vapenföra män i en rote om till exempel tio, varav en uttogs till krigstjänst; i det senare fallet slogs ett antal gårdar till exempel tio eller tjugo samman till en rote, och en vapenför man boende på någon av gårdarna togs ut till krigstjänst. »Adelsgodsens» skydd, som Johannesson talar om, bestod i att rotar frälsejord i allmänhet ålades att skriva ut hälften så många soldater som annan jord, dvs. om skatte- och kronobönder slogs samman i rotar om tio, så slogs frälsebönder samman i rotar om tjugo. Vid valet av soldat sammanvägdes kronans och lokalsamfundets krav, framförallt så att gårdarnas bärkraft inte äventyrades. Lösdrivare, drängar och yngre söner var de som främst skrevs ut.¹⁴

Johannessons uppgift om ett utskrivningshot på den skånska landsbygden 1788 är minst sagt problematisk, för sedan roteringen infördes under slutet av 1600-talet var *alla* unga män befriade från utskrivning. Utskrivningarna var impopulära hos allmogen, och själva kärnan i roteringen var att allmogen i ett visst landskap eller län tog på sig att sätta upp ett indelt infanteriregemente mot *befrielse från utskrivning*. Utskrivningen försvann alltså, åtminstone i teorin, som rekryteringssätt i och med knektkontraktens upprättande.

Fick bönderna välja mellan att bli enskiftesbrukare i Skurups socken (ovan C. G. Wadmans karta från 1785 över Mackleães enskiftesplan) ... eller att delta i Gustav III:s fälttåg i Ryssland? (Nedan: Pehr Hilleström d.ä:s målning Gustav III och soldaten Gren.)

Vissa områden roterades nu inte samtidigt med resten av landet. I Skåne och Halland dröjde det till 1811 innan roteringen genomfördes, men allmogen där erlade istället utskrivningspengar och var därför också skyddad mot utskrivningar på samma sätt som allmogen i övriga landet.¹⁵ Under stora nordiska kriget skrevs dock manskap ut i Skåne och Halland flera gånger, åtminstone 1703, 1708 och 1712, och i hela landet under krigets sista desperata år i form av sockenknektar, »ny rotering» och tvångsvärkning 1716–1718.¹⁶ Ytterligare utskrivningar ägde också rum i det länge oroterade finska Österbotten fram till och med 1731.¹⁷ Långt senare, under 1800-talets första årtionden, skulle soldater komma att tas ut under former som i praktiken kan likställas med utskrivningar, det vill säga en tvångsmässig uttagning av soldater fördelad över hela rikets allmoge, dels i form av lantvärnet 1808,¹⁸ dels förstärkningsmanskapet 1811.¹⁹

Men normalt satte sig kronan i krigstid inte över rotering och indelningsverk och tog till utskrivningar. Varken under Sveriges krig mot Ryssland 1741–1743 eller under det Pommerska kriget 1757–1762 förekom några utskrivningar. Och inte heller skrevs någon ut under kriget mot Ryssland 1788–1790. Något reellt hot om utskrivning förelåg inte på den skånska landsbygden vid tiden för besättandet av de nya gårdsbruken i Skurups socken.

Som vi sett var kyrkoherde Hjort svävande på målet om exakt vilket hot – reellt eller upplevt – som »ungt folk av mankönet» stod inför 1788 och som fick dem att bli arrendatorer hos Macklean. Fanns det något annat som de kunde ha varit rädda för? Indelta soldater och vargeringskarlar rekruterades på frivillighetens grund. Samma sak gäller den planerade helt frivilliga folkbeväpningen. I själva verket erbjöd sig ju vissa adelsmän att bevärma sina bönder, så paradoxalt nog bor-

de »ungt folk av mankönet» som ville undvika att bli indragna i kriget snarare försökt lämna godsen än söka skydd hos dem!

Kvar finns då risken att bli tvångsvärvad, något som alltså förekom men endast gällde män som saknade årstjänst eller på annat sätt saknade försörjning. Dessa grupper i samhället, de som saknade laga försvar, tog sällan eller aldrig över några bondehemman. Varken samtida berättande källor eller sentida forskning har visat eller antytt att det var denna kategori, av samtiden benämnd »landsstrykare, lösdrivare och lättingar», som blev Sveriges första enskiftesbönder. Henrik Svensson visar däremot att fram till år 1795 kom 34 av 51 inflyttande bönder från andra godssocknar i grannskapet. Några stickprov visar att de flesta av dem redan var gifta och att det bland dem förekom såväl tidigare bönder som tidigare husmän och drängar.²⁰ Inga av dessa borde ens i teorin ha varit aktuella för tvångsvärkning.

Något reellt hot mot potentiella arrendatorer att på ett eller annat sätt tvingas in i armén förekom alltså knappast under Gustav III:s krig mot Danmark och Ryssland. Det är givetvis möjligt att det kan ha gått rykten om ett sådant hot eller att någon form av missförstånd hade uppstått, kanske under sommaren och hösten 1788 – under folkbeväpningsfasen och då större truppstyrkor drogs samman i Skåne.²¹ Uppsättningen av förstärkningsmanskapet 23 år senare omgavs av ryktes-spridning och missförstånd från allmogens sida, något som i praktiken kom att utlösa revolten 1811.²² Men några indikationer på att sådana rykten cirkulerade i Skåne under Gustav III:s krig mot Ryssland finns inte. Den senaste gången någon över huvud taget skrevs ut till krigstjänst i Skåne och inom nuvarande Sverige gränser var 1718, vilket väcker frågan om det ens fanns begrepp om något sådant bland den skånska allmogen år 1788.

Avslutning

Historieskrivningen kring Svaneholm och Sveriges första enskifte 1786 dras fortfarande med mytbildning och ogrundade uppfattningarna. Dessa har uppstått genom två tendenser hos samtida skildrare, som sedan okritiskt förts vidare. Den ena tendensen var de uppenbara ståndsfördomarna mot bönder, deras sätt att driva jordbruk och att leva överhuvudtaget. Den andra tendensen var strävan att framhäva Rutger Mackleans insats. De bägge tendenserna har verkat i samma riktning – desto mer efterblivna och irrationella bönderna framställts, desto större har den store reformatorns livsverk kunnat framställas. Därför har böndernas ovilja att anamma reformerna överdrivits, och när de till slut i förment motvilja sökte sig till Skurups socken var det endast för att slippa att skickas ut i kriget. Kontrasten mellan en klok och god reformator och hans otacksamma omgivning kan knappast göras mer slående.

Vi har kunnat visa att denna bild helt enkelt inte stämmer. Det fanns inget hot om tvångsutskrivning av bönder, husmän och drängar i Skåne på 1780- och 90-talen. Det måste ha funnits andra orsaker till att dessa lät sig rekryteras som Mackleans arrendatorer.

I samband med enskiftet ökade antalet hemman i de fyra byarna i Skurups socken från 40 till 73. Att på kort tid hitta så många nya landbor kan inte ha varit enkelt på något gods i Skåne. I själva verket gick rekryteringsprocessen snabbt för Macklean. En underlättande omständighet, som knappt framskymtat i litteraturen, är att Macklean 1787 hade lyckats utverka 15 års befrielse för personskatter och matlagsskatt för envar som »till boende och brukande emottaga de 33 stycken» skiftade nya hemmanen under Svaneholm. Denna kungörelse sattes upp i bygden, tillsammans med godsägarens för-

säkran om hjälp med material till husbygge och två års arrendefrihet.²³

Därtill måste den generaliserande synen på allmogen som trög och motsträvig mot förändringar ifrågasättas. På de bondekontrollerade delarna av den skånska slätten, till skillnad från just de godsägardominerade, pågick just vid denna tid storskiftesrörelsen för fullt. Genom jordskiften ville man skapa förutsättningar för att öka jordbrukets avkastning. Böndernas motiv, sådana de angavs i lantmäteriakterna, var oftast att skapa bättre dränerade åkrar och att minska ägospridningen.²⁴ Förändringsbenägenheten måste sägas ha varit stark, även om det skulle dröja till 1803 innan den första enskiftesstadgan gav laglig och ovillkorlig rätt att samla varje bondes ägor i ett sammanhängande stycke.

Noter

¹ Olsson 2002, s. 163–180.

² Svensson 2005, s. 74–79.

³ Olsson 2002, s. 174.

⁴ Svensson 2005, s. 67.

⁵ Goda översikter av krigets omständigheter och förlopp finns i Wikander 1922 och Artéus 1992.

⁶ Olsson 2005, s. 37–56.

⁷ Fredenberg 1883, s. 58; Nilsson 1992, s. 43; *Sveriges krig 1808 och 1809*, 1890, s. 118–126. Jämför med *Kongl. Maj:ts nådiga stadfästelse... 11/1 1790* samt *Krigskollegii Cirkulär om vargerings... 25/2 1790*.

⁸ Bohlin 1917, s. 142–158; Stening 1976, s. 531–535; Wennerström 1946, 51–54. Inför 1789 års fälttåg tvångsrekryterades »lättingar» i Finland, Aminoff 1971, s. 42–43. Inför 1790 års fälttåg anställdes »betydliga värvningar» för att komplettera de värvade regementena och Sverige delades därför in i två värvningsområden, Schantz 1818, s. 4.

⁹ Bohlin 1917, s. 166–199.

¹⁰ Tegnér 1881, s. 217–232, 236, 244. Det kan tilläggas att några lantvärnsförband sattes upp i Finland under krigets gång, Aminoff 1971, s. 16, 37–43.

¹¹ Barfod 1846, s. 90–93.

¹² Tegnér 1881, s. 228.

¹³ Barfod 1846, s. 93; Tegnér 1881, s. 215, 228–229.

¹⁴ Fredenberg 1883, s. 14–24; Villstrand 1992, s. 76–78.

¹⁵ Ericson 1995, s. 62–68; Nordensvan 1916, s. 154, 162, 164.

¹⁶ Langermark 1885, s. 268–273, 302–303; Nordensvan 1916, s. 153–154; Nordensvan 1919, s. 218, 227–228, 231–232; Törnqvist 1992, s. 75–76.

¹⁷ Wijkander 1866, s. 267.

¹⁸ Samuelsson 1944, s. 71–97.

¹⁹ Jansson 1935, 501–502, 505–512: *Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, rörande förstärkningsmanskapet ...* 23/4 1811.

²⁰ Svensson 2005, s. 79–83. Källaget försvarar genomförandet av en systematisk undersökning eftersom husförhörlängder saknas för flera av de aktuella socknarna över perioden.

²¹ Se Barfod 1846, s. 90–92.

²² Olofsson 2003.

²³ Olsson 2002, s. 174–175.

²⁴ Olsson 2005, s. 109–125.

Källor och litteratur

Aminoff, Carl Göran, *Nyuppsatta truppförband i Finland 1770–1808: Administrativ historia och personal*. Helsingfors 1971.

Artéus, Gunnar (red.), *Gustav III:s ryska krig*. Stockholm 1992.

Barfod, Johan Christoffer, *Märkvärdigheter rörande Sveriges förhållanden 1788–1794*. Stockholm 1846.

Bohlin, Gunnar, *Militär, statsmakt och individ. Särskildt i Sverige under Gustaf III:s tid. Militär rekrytering, straffrätt och disciplin*. Uppsala 1917.

Ericson, Lars, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och hätsmän i krig och fred*. Lund 1995.

Freidenberg, Alfred, *Anteckningar rörande det svenska indelta infanteriets uppkomst och utveckling från äldsta tider*. Stockholm 1883.

Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3: Den agrara revolutionen: 1700–1870*. Stockholm 2000.

Hjort, Jeuns, »Anteckningar om Rutger Macleans verksamhet å Svaneholm», *Historisk tidskrift för Skåneland*, band 7, Lund 1918.

Ingers, Enoch, *Bonden i svensk historia*, band 2, Stockholm 1948.

Jansson, Allan, *Försvarsfrågan i svensk politik från 1809 till Krimkriget*. Uppsala 1935.

Johannesson, Gösta, *Skåne, Halland och Blekinge. Om Skånelandskapens historia*. Stockholm 1984.

Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, rörande förstärkningsmanskapet, Årstrycket 23/4 1811.

Kongl. Maj:ts nådiga stadfästelse å then af de rustande vid Norra och Södra Skånska Cavalierie-Regementen til thetas recruterings och rikets försvar erbudne vargerings-inrättning. Årstrycket 11/1 1790.

Krigskollegii Cirkulär om vargerings upprättande vid indelte regementerne i Sverige, Årstrycket 25/2 1790.

Langermark, J. A., »Rustningarna till Karl XII:s sista fälttåg», *Historisk Tidskrift* 1886.

Nilsson, Nils-Göran, »Den gustavianska armén», i Gunnar Artéus (red.), *Gustav II:s ryska krig*. Stockholm 1992.

Nordensvan, Carl Otto, »Svenska armén 1709–1718», *Karolinska Förbundets Årsbok* 1919.

Nordensvan, Carl Otto, »Svenska armén åren 1700–1709», *Karolinska Förbundets Årsbok* 1916.

Olofsson, Magnus, »Nu äro vi alla lika gode». *Förstärkningsmanskapet, godsväsendet och 1811 års revolt i Malmöhus län*, opublicerad D-uppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 2003.

Olsson, Mats, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*. Lund 2002.

Olsson, Mats, *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900*. Hedemora 2005.

Pred, Allan, *Place, practice and structure. Social and spatial transformation in southern Sweden 1750–1850*. Cambridge 1986.

Samuelsson, Gunnar, *Lantvärnet 1808–09*. Uppsala 1944.

Schantz, Gustaf von, *Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1788, 1789 och 1790: Andra bandet*. Stockholm 1818.

Stening, Jan C. F., »De värvade gardisterna», *Kungl. Svea livgardes historia 1719–1976*. Stockholm 1976.

Svensson, Henrik, *Öppna och slutna rum: enskiftet och de utsattas geografi*. Lund 2005.

Sveriges krig åren 1808 och 1809, band I. Stockholm 1890.

Tegnér, Elof, »Folkbeväpningen i Sverige 1788. Anteckningar ur Gustaf III:s och G. M. Armfeldts efterlemnade papper», *Historisk Tidskrift* 1881.

Törnqvist, Leif, »De tillfälliga regementena under stora nordiska krigets», *Karolinska Förbundets Årsbok* 1992.

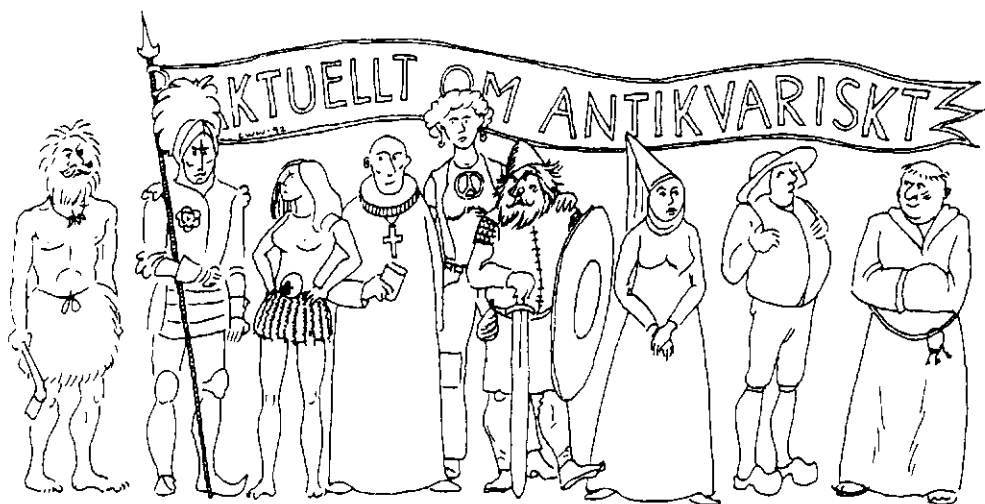
Wennerström, Thorsten, *Stockholms garnison genom tiderna: En kulturhistorisk skildring*. Uppsala 1946.

Wijkander, Th., *Öfversigt af svenska krigsförfattningens historiska utveckling från äldre tider till indelningsverkets afslutande år 1733*. Stockholm 1866.

Wikander, Johan Gustaf, *Översikt över Sveriges krig under 1700-talet*. Stockholm 1922.

Villstrand, Nils-Erik, *Anpassning eller protest: Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. Åbo 1992.

Åberg, Alf, *När byarna sprängdes*. Stockholm 1953.

En återfunnen och återbördad kulturskatt

I detta och föregående nummer av Ale (1/2006) har uppsatsen om de Skånska fideikommissen illustrerats med herrgårdsbilder som till synes verkar bekanta. Ferdinand Richardts litografier i Gustaf Ljunggrens välkända arbete *Skånska herregårdar* har ofta blivit använda, men i dessa Ale-nummer har Richardts herrgårdsteckningar inte hämtats från Ljunggrens verk och inte gått vägen över någon litografisk anstalt, utan reproducerats direkt efter originalen. Flera kunniga läsare riposterar genast att originalen till de skånska herrgårdsbilderna sedan 1800-talets slut för alltid är försvunna. Så är dessbättre inte fallet. De är mirakulöst återfunna. Originalen är dessutom återförda till dansk jord från USA, där de alltsedan 1873 befunnit sig.

Den med tiden välkände landskapsmålaren, tecknaren m.m. Ferdinand Richardt (1819–1895) hade under sina talrika resor i Danmark, inkluderande det gamla Östdanmark, tecknat och akvarellerat över 300 herrgårdar, därav 73 skånska.

År 1852 publicerades det första häftet i serien *Skaanske Herregaarde* med Richardts herrgårdslitografier på Gleerups förlag i Lund. C.W.K. Gleerup hade medverkat till att professor Gustaf Ljunggren skrev de belägsagande historiska texterna, huvudsakligen personhistoriska. Även Ljunggrens texter till de olika huvudgårdarna får betraktas som en pionjärsats. Naturligt nog har flera detaljer korrigerats under en 150 år lång forskningsperiod, men alltså äger huvud dragen relevans. Arbetet med *Skaanske Herregaarde* avslutades 1863. Då hade 24 häften utkommit, med tre herrgårdar i varje, jämte ett supplementhäfte om Bjärsjöladugård. I Gustaf Ljunggrens förord till det samlade verket, som också kom ut 1863, hävdas det att ingen av »de mera betydande, ännu existerande skånska herrgårdarna blivit utesluten».

År 1873 emigrerade Richardt till USA, som han redan tidigare hade besökt. Där hade han haft uppmärksammade utställningar och bl.a. hans Niagarafall-målningar hade vunnit berömmelse. Han är idag representerad på många av USA:s mest ansedda konstmuseer.

Titelblad till ett häfte av
Skaanske herregaarde,
1856.

En amerikansk historiker, Melinda Young Stuart, kom under sitt arbete med Richardt som amerikansk konstnär att kring millennieskiftet resa över till Danmark och Søllerød. Besöket där blev givande. Tillsammans med museiinspektören för Søllerød museum, Niels Peter Stilling, har hon givit ut en bok *Danske Herregårde og Amerika* (2003). Detta praktverk omfattar en textdel på danska, som bl.a. innehåller en beskrivning över tillkomsten av teckningarna över de skånska herrgårdarna, och en del på engelska.

Det sensationella var att Young Stuart kände till och kunde omtala att Richardts originalteckningar fanns i behåll i en intakt samling – efter mer än 100 år – hos en av konstnärens efterlevande släktingar, en Justine

van Hemert Keller och hennes man boende i New Orleans, Louisiana. Richardt hade 1873 tagit med sig hela sin produktion från Danmark i sitt emigrantbagage. Originalverken lånades nu ut till Danmark och ställdes ut på Søllerød museum och på Jyllands herrgårds-museum på Gammel Estrup. Därefter skänktes de av familjen Keller till Danmarks Nationalmuseum i Köpenhamn, där de nu finns, över 600 till antalet.

Drygt 100 sidor i ovannämnda bok utgörs av ett urval herrgårdsreproduktioner av dessa original, däribland ett tjugotal skånska (s. 216–234). Ale-läsarna har fått några smakprov. Man kan bara instämma i bokens inledning av förordet: This is something out of the ordinary!

Gert Jeppsson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

I Ale-redaktionen ingår Birgitta Engström och Gert Jeppsson. Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2006, 150 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., museichef Göran Larsson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., l:e arkivarie Bengt Danielsson, Lund, skattmästare, samt docent Lars Berggren, Lund, fil. lic. Kajsa Bjurklint Rosenblad, Lund, docent Peter Carelli, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, l:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdís Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Malmö, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, fil. dr Peter Ullgren, Tyninge, professor Anna Christina Ullspärre, Lund, l:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

KENTH HANSEN

Skånska fideikommiss, II (forts. från Ale 1/2006)
Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800

1

BODIL PERSSON

Provinsialläkararkiv

18

MAGNUS OLOFSSON & MATS OLSSON

Enskiftesbonde under krigshot?
Myten om Svaneholm och »utskrivningarna» 1788

22

Aktuellt om antikvariskt

En återfunnen och återbördad kulturskatt

31

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.